

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
אגף המפמ"רים
הפיקוח על הוראת העברית

סיפורי מילים

כתב: ד"ר מרדכי רוזן*

כל הזכויות שמורות למשרד החינוך
ירושלים תשע"א – 2011

ביזמת שר החינוך, מר גדעון סער, נקבעה שנת הלימודים תשע"א כשנת השפה העברית והשפה הערבית. במסגרת אירועים שונים הוחלט כי יש להרחיב את אוצר המילים של תלמידי ישראל וכן את הידע שלהם על שפת אמם. אחד המיזמים הוא יצירת קובץ "סיפורי מילים" שיכלול מילים וצירופים הרווחים בסביבתם של התלמידים, אך אינם מוכרים או שהשימוש בהם אינו מדויק או תקין. לשם כך מונתה ועדה ונבחרו כותבי סיפורים.

חברות הוועדה:

יו"ר הוועדה ויועצת מדעית: פרופ' **אורה שורצולד**, אוניברסיטת בר אילן

מרכזת הוועדה: **מזל שיניאק**, מפמ"ר עברית

מרכזת צוות כתיבה: **עירית השכל-שחם**, הפיקוח על הוראת העברית

הגר אור, הפיקוח על הוראת העברית

הלה אתקין, הפיקוח על הוראת העברית

אתי בוקשפן, מנהלת המחלקה למיומנויות יסוד באגף לחינוך יסודי

ד"ר **צביה ולדן**, מכללת בית ברל

ד"ר **עליזה עמיר**, הפיקוח על הוראת העברית

רחל קליין, הפיקוח על הוראת העברית

גילה קרול, המחלקה למיומנויות יסוד באגף לחינוך יסודי

ד"ר **ריקי תמיר**, הפיקוח על הוראת העברית

עריכת לשון: מאירה הס

הפקה: **רפי כהן**, אגף המפמ"רים

*** בערכים רבים ציטוטים מספריו של ד"ר מרדכי רוזן**

"אטימולוגיה - מילה ברגע"; "עוד מילה ברגע" ו"למה בעברית"

מורכב ומורכב יקרים,

אכבוד שנה העברית מנגש אכס אקט סיפורים על מילים, על ציורים ועל
ביטויים.

בכ"ס "סיפור מילה" מובאים הצדקה, גלגולי משמעות קשר הביטויים אחרים,
ציטוטים מחקרים אמיתיים ודוגמאות לאופן השימוש.

מומלץ להציג בפני הגלגולים "סיפור מילה" בכ"ס יום, אנה שימה על
המילה (או על הציור) ועל אפשרויות השימוש בה בכ"ס מיני הקשרים.

אפשר אקס מן הגלגולים אכס "סיפור מילה" משלהם. זאת ההצדמנה
אעמוד גם על גיקוני אשון או על גיקוני העייה.

כדאי איצור הכינה סביבה אמידה, שבה יוצגו "סיפורי המילים".

חלק מן המילים האלה יופיעו גם במידון הארצי.

אָבד עֲלֵיו כָּלֶח

ניב שמשמעו: התיישן, התבלה. הניב נוצר בעקבות הכתוב באיוב ל', 2: "עֲלִימוֹ אָבֵד כָּלֶח". כמה חוקרי לשון סבורים, כי משמעות המילה "כָּלֶח" היא רעננות, ורואים בה הרכב של כָּ+לֶח, כלומר משהו שהוא כמו לח, רענן. הלחות היא סמל לרעננות ולאנרגיה, ומכאן ברור מדוע היובש מציין את ההפך. גם בסלנג שלנו מציין שם התואר "יבש" משהו משעמם, חסר חיות.

יהושע שטיינברג, חוקר אוצר המילים המקראי, העלה סברה, שאת הפסוק המקראי יש לפרש: "נקמט עורם מזקנה". "כָּלֶח" הוא, לדבריו, חלקת עור הבשר. על פי הכתוב במקום אחר בספר איוב, מציינת המילה "כלח" רפיון כוח, חולשה או זְקָנָה: "תָּבֹא בְּכָלֶח אֵלַי קֶבֶר, כְּעֵלוֹת גְּדִישׁ בְּעֵתוֹ" (איוב, ה', 26).

אַבן נֶגֶף

"אַבן נֶגֶף" היא אבן בדרך, שמכשילה את ההולך בה. זהו צירוף המציין בהשאלה מכשול או תקלה. מקור הניב בלשון המקרא: "וּלְאַבֵּן נֶגֶף וּלְצוּר מְכֻשׁוֹל לְשָׁנִי בְּתֵי יִשְׂרָאֵל" (ישעיה ח', 14).

המילה נֶגֶף מופיעה במקרא גם במשמעות של מגפה או מחלה מדבקת, הגורמת למותם של רבים, כנאמר בשמות י"ב, 13: "וְלֹא יִהְיֶה בָּכֶם נֶגֶף לְמִשְׁחִית בְּהִכְתִּי בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם". מאוחר יותר, בספר בן סירא ל"ב, כ' מופיעה המילה נֶגֶף, כפי שציין אבן שושן, במשמעות מכשול, מוקש או תקלה: "בְּדֶרֶךְ מְקֻשּׁוֹת אֶל תֵּלֶךְ, וְאַל תִּתְקַל בְּנֶגֶף פְּעָמַיִם". כאן משמיע החכם אזהרה המיועדת להולך בכל דרך שבה הוא בוחר.

דוגמה של משפט: לפני פתיחת הכביש החדש לתנועה הסירו עובדיו את כל אבני הנגף שהיו בו.

אָבן שאַין לֶה הופּכִין

ניב שפירושו: דבר או אדם שאין לו שימוש, או אין לו דורש. בניב יש דימוי לחפץ שאיש אינו משתמש בו או אינו נוגע בו, בדיוק כמו אבן שאיש אינו הופך אותה. המילה **הופכין** בלשון חז"ל, כמוה כמילה **הופכים**. בלשון חכמים, לעתים קרובות הסיומת **ִין** ממירה את סיומת הרבים העברית **-ים**; השווה חמין = חמים; נישואין = נישואים; גירושין = גירשים.

המקור לניב הוא בלשון חז"ל. במסכת סנהדרין י"ד, א' אנו קוראים: "פעם אחת גזרה מלכות גזרה על ישראל, שכל הסומך (חכם) שסומך את ידו על חכם אחר כדי למנותו למורה) יִהְיֶה וכל הנסמך (מי שקיבל סמיכות להוראה) יִהְיֶה... מה עשה רבי יהודה בן בבא? הלך וישב לו בין שני הרים גדולים, ובין שתי עיירות גדולות, בין אושא לשפרעם וסמך שם חמישה זקנים (חכמים). כיוון שהכירו בהם אויבים (האויבים הבחינו בהם), אמר להם: בְּנֵי רוצו! אמרו לו: רבי, ואתה מה תהא עליך? אמר להם: הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הופכין (ויעשו בי ככל העולה על רוחם)". רבי יהודה בן בבא פנה לחבריו הזקנים בקריאה, כי ינוסו על נפשם מפני האויבים, וכששאלו אותו: מה יהיה אתך? השיב להם, כי הוא שרוי בלי תנועה, ולא אכפת לו, שיעשו בו כרצונם.

גם במקום אחר בלשון חז"ל נאמר: "הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הופכין" (עבודה זרה ח', ב').

דוגמה של משפט: יש בביתנו שואב אבק שאין אנו משתמשים בו כבר זמן רב, והוא מונח כאבן שאין לה הופכין.

אָדָם

מילה נרדפת ל"איש". על פי המסופר בספר בראשית פרק ה', היה אָדָם שמו של האיש הראשון; והוא נקרא כך, כי נוצר מן האדמה. המילה אָדָם מצויה בשפות שמיות עתיקות, שעמן נמנית העברית. מקבילות של המילה אָדָם אנו מוצאים בצורה דומה בפניקית, שדוברה פעם בלבנון והייתה לשון צור וצידון, וכן בלשון האוגריתית העתיקה, ששרידיה נתגלו בחופי סוריה לפני כשמונים שנה. (מתוך: "למה בעברית", 16).

למילה אָדָם אין צורת ריבוי בת מילה אחת, ואם רוצים להשתמש בצורת הריבוי, יש לומר **בני אדם**; ואילו למילה **אִיש** יש שתי צורות ריבוי: האחת מיוחדת – **אנשים**, והאחרת **אישים**, המציינת רק אנשים חשובים ונכבדים.

מן המילה **אנשים** נתקבל שם העצם הקיבוצי – **אנושות**, וגם שם התואר **אנושי**, שמקבילתו הלועזית היא "הומני". מעניין לציין, כי המילה "הומני" מקורה בלטינית, לשון בני רומא העתיקה. המקור למילה הומני, שמשמעה אנושי, היה המילה הרומית HOMO שמשמעה אָדָם, וגם בלשון הרומית, בדיוק כמו בעברית, נוצרה המילה HOMO – המציינת אדם – מן המילה HUMUS, שמשמעה – אדמה. בלשון האנגלית מצוי שם התואר ADAMY, שמשמעו עירום כביום היוולדו, כפי שהיה אָדָם בגן עדן.

ניבים שבמרכזם המילה "אדם" רווחים בעברית:

אדם הראשון – הוא כינוי לאדם שנברא, על פי התורה, ביום השישי לבריאת העולם; איש פשוט מכונה **אדם מן השוק/אדם מן הרחוב**. לשון פשוטה וברורה מצוינת על ידי הניב **לשון בני אדם**. אדם אציל נפש בעל תכונות מצוינות נקרא **אדם המעלה**. מאחר שעולמנו מורכב מתכונות מנוגדות, אנו מוצאים כנגד תכונות חיוביות בניבים גם תכונות שליליות של האדם, לדוגמה: **פרא אדם** – כינוי לאיש גס רוח ופרוע.

פתגמים למיניהם נכתבו וייכתבו על האדם בכל מקום: "אדם אחד שקול כנגד כל מעשי בראשית" (אבות דר' נתן ל"א). המשורר עמנואל הרומי כתב: "אדם ענק לפעמים בזבוב נחנק". פתגם עממי חכם אומר: "האדם הוא היחיד בבעלי החיים הנותן לך לפשוט את עורו כמה פעמים" (מתוך ספר הציטטות הגדול, בעריכתו של פרופ' אדיר כהן).

אָדָמָה

מילה שנוצרה מן הצבע אָדָם, ובמקור ציינה המילה אָדָמָה קרקע אדומה הראויה לעיבוד. בערבית מצויה המילה המקבילה חֲמָרָה, שמשמעה גם אדמה וגם – אדומה, ואף סומק הלחיים קרוי כך בערבית. בהקשר זה יש פתגם עממי יפה: "האדם הוא החיה היחידה שמסמיקה או צריכה להסמיק". (מתוך: "למה בעברית", 16).

בערבית אֶחְמָר – אדום; ומכאן, גם חֲמָר בעברית הוא כינוי מליצי ליין שכן צבעו אדום. מן השם אָדָמָה נוצר אָדָם, כמסופר בפרשת הבריא: "וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֹפֶר מִן הָאֲדָמָה, וַיִּפֹּחַ בְּאַפָּיו נֶשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בראשית ב', 7).

מכל הנאמר לעיל אנו למדים, כי יש כאן שרשרת מילולית מופלאה: המילה דָם יצרה את המילה אָדָם; המילה אָדָם יצרה את המילה אָדָמָה; ומהמילה אָדָמָה נוצר אָדָם. מן הסיפור המקראי אנו למדים, שהאדם הוא בן האדמה; בנה של "אימא אדמה". שיר בשם זה כתב יעקב רוטבליט, הלחין מיקי גבריאלוב, ושר אריק איינשטיין.

אכן צדק ג'ון קיטס, המשורר הבריטי, באומרו: "שירת האדמה לעולם אינה פוסקת". האדמה עומדת במרכזם של שירים רבים שנכתבו על אודותיה. ויליאם שקספיר טבע את האמרה המפורסמת: "האדמה אִם האדם, היא אף קברו".

חשיבותה של האדמה שהיא אחד המרכיבים החיוניים בחיינו, ולצערנו, תובעת לעתים את דמם של טובי בנינו. היא שהביאה את שאול טשרניחובסקי לכתוב את שירו הלאומי והמרגש "ראי אדמה". השיר נכתב בתקופת מאורעות הדמים בתרצ"ו, בתקופת המרד הערבי שגבה קורבנות של מיטב הבנים, כפי שנרמז בשורות השיר: "ראי, אדמה, כי היינו/ בזבזנים עד מאוד; פרחי פרחים כך טמנו רעננים ובהוד/ אשר נשקתם השמש מנשיקתה הראשונה".

אהוד מנור כתב את השיר "אדמה", ששרה אותו בזמנה עופרה חזה. השיר מסתיים במילים: "אדמה נותנת פרייה לכולם. אדמה טובה ותמימה לעולם. אדמה, למדי נא את בנך, האדם, את בן האדמה". כפי שצוין, המילה הערבית חֲמָרָה מציינת אדמה, בערבית מצויה גם המילה אָדָמָה, שמשמעה קרום, שכן שכבת האדמה היא מעין קרום וכיסוי לכדור הארץ, כמו העור המכסה את גופנו; ואכן המילה אָדָמָה מציינת בערבית גם את מעטה העור שלנו.

ראש ממשלתנו הראשון, דוד בן גוריון, אמר פעם: "האדמה היא מקור החיים והיצירה והתרבות והעצמאות האמיתית". מכאן אנו יכולים להבין, כי בעקבות חשיבות האדמה לאדם ולעם, עומדת המילה אדמה במרכזם של ניבים פוליטיים, ולא במקרה:

אדמת הקודש – כינוי לארץ ישראל ולאדמת ישראל, בניגוד לכך, **אדמה טמאה**, המוזכרת בספר עמוס ז', 17, הוא כינוי לאדמת חוץ לארץ. לימים הומר הניב בניב **אדמת נֶכֶר**, שהוא כינוי לארץ זרה. **אדמת מריבה** – חבל ארץ שהבעלות עליו שנויה במחלוקת בין אנשים, בין עמים או בין מדינות.

אדמה חרוכה – חבל ארץ שהושמדו בו כל אמצעי המחיה, יבול השדות, בתי מגורים ובתי חרושת, כדי שלא להשאיר כל אמצעי קיום לאויב הפולש (מילון אבן שושן). בהשאלה, מציין הניב שטח או תחום שכל הטוב שבו נעלם או נמחה.

יום האדמה הוא מושג שנוצר על ידי הערבים אזרחי ישראל ב-30 במארס, 1976. הערבים הביעו בכך את מחאתם על הפקעת 20,000 דונם על ידי ממשלת ישראל לטובת ייחוד הגליל. המושג **יום אדמה** הפך אצל הערבים מתאריך זה לציון יום שבתון בקרב הערבים אזרחי הארץ, על "גזלת האדמה הערבית" ועל "יהוד הגליל". למעשה בא יום זה לציון את הזהות הלאומית של הערבים אזרחי ישראל.

גאולת האדמה הוא כינוי לפעולה נרחבת של נטיעות ברחבי הארץ. בעבר בא מושג זה לציון את פעולתה של הקרן הקיימת לישראל, ושל גופים או ארגונים אחרים, לעתים גם של יחידים, שקנו חלקות קרקע בארץ ישראל והעבירו אותן, או, ליתר דיוק, החזירו אותן לבעלות יהודית. בדומה לגאולת האדמה קיים גם הניב **גאולת דם**, שבא לציון מנהג קדום (בחברה השבטית, והיום בעיקר בחברה המוסלמית), המחייב את בני משפחת הנרצח לנקום את נקמתו על ידי רציחתו של הרוצח. ערי המקלט המוזכרות בתנ"ך שימשו מקום מחסה לרוצח בשוגג, כאשר הוא נמלט מפני גאולת דם.

אדמת הפקר – אדמה שאין לה בעלים.

פרי האדמה – תנובת הארץ, יבולה. יבולי הארץ תלויים בגשמים. מכאן נוצר, כבר בתקופה קדומה, הניב **אדמת בעל**, שבא לציון אדמה שהאל הכנעני "בעל", אל הגשם והפריון, הקרוי במיתולוגיה האוגריתית "בעל שמ(י)ם", משקה אותה; ובניגוד לכך, **אדמת שלחין** היא קרקע חקלאית, המושקית בהשקיה מלאכותית, באמצעות הזרמת מים לתעלות ולשלוחות.

אין זה מקרה שגם ניבים נוספים קושרים את האדם, שחי **עלי אדמות** (= על פני כדור הארץ), ליבולי הארץ:

אדמת בור/אדמת בתולה היא אדמה בלתי מעובדת; לעתים זו **אדמת טרשים** (= אדמה סלעית ולא נוחה לעיבוד); כדי לזכות ביבולים ולאכול לחם יש צורך בעבודה רבה, בדם וביזע. כך צמח הניב: **עובד אדמה** – חקלאי, איכר. בספר משלי י"ב, 11 נאמר: "עובד אדמתו ישבע לחם". הסופר ואיש ההגות "אחד העם" (אשר צבי הירש גינצברג) אמר ברוח דומה: "האיכר האמיתי מרגיש בנפשו, שאם יפרוש מן האדמה, הרי הוא כפורש מן החיים". יבול האדמה הוא למעשה ברכתה, ולכן היהודי הדתי מברך "**בורא פרי האדמה**" לפני אכילת ירקות למיניהם.

באחרונה נערכו חגיגות מאה שנים להיווסדה של דגניה. נשיא המדינה שמעון פרס, שנכח כאורח כבוד בחגיגות, היטיב לברך את מפעל ההתיישבות באומרו: "**יותר משהאדמה תרמה לאדם, האדם תרם לאדמה**".

אֲדַרְבָּה/אֲדַרְבָּא

מילה שהגיעה ללשוננו מן הארמית ומשמעה "להפך". המילה הארמית מורכבת משלושה רכיבים: א = על; ד = ש, אשר; רְבָה = גדול. מילולית: "על שגדול" כלומר: (משהו) שהוא גדול (ממה שאתה סבור), והכוונה למשהו הפוך ממה שחשבת. בלשון הדיבור רווח הניב: **אדרבה ואדרבה**, שבו המילה **אדרבה** חוזרת לשם הדגשה, והמשתמש בניב מעוניין לומר בהדגשת יתר: "**נהפוך הוא**", בדיוק להפך ממה שאתה חושב. ביטויים קרובים במשמעותם הם: "על אחת כמה וכמה", "יתר על כן".

המילה "אדרבה" מופיעה למשל בשיר ששר אברהם פריד:

אדרבה

אברהם פריד

מילים: רבי אלימלך מליזנסק

לחן: יוסף גרין

אדרבה,

תן בלבנו שנראה כל אחד מעלות חברינו ולא חסרונם
ושנדבר כל אחד את חברו בדרך הישר והרצוי לפניך,
ואל יעלה שום שנאה מאחד על חברו חלילה...
ותחזק אותנו באהבה אליך
כאשר גלוי וידוע לפניך שיהא הכול נחת רוח אליך...
אמן כן יהי רצון.

אוצר בָּלוּס

זהו צירוף רווח בלשון, ופירושו: אוצר גנוז וחבוי; כינוי לדבר רב-ערך שלא ידעו על קיומו או לא עמדו על ערכו (על פי 'רב מילים'). ניב זה מקורו בטעות מעתיקים. הניב המקורי היה **"אוצר בָּלוּס"**, אך ה-ס' הועתקה בטעות כ-ם סופית (בגלל דמיון בין האותיות). המילה **בָּלוּס** משמעה – מעורב, ומחדש הדיבור העברי אליעזר בן יהודה (אב"י) ציין במילונו גם משמעות נוספת למילה **בָּלוּס**: "לא נקי". אב"י הזכיר סיפור מן התלמוד על עני שבגדיו היו מלוכלכים כמו עיסה בְּלוּסָה (ראה שבת ט"ו, ב').

אוצר בָּלוּס הוא, אפוא, אוצר מעורב. על רבי עקיבא נאמר שהיה **אוצר בָּלוּס** (תלמוד בבלי, גיטין ט"ז, א'). אליעזר בן יהודה הביא במילונו את דבריו של רש"י מאבות דרבי נתן: "למה היה רבי עקיבא דומה? לעני שנטל קופתו ויצא לשדה; מצא שעורים ונתן בה, מצא חֲטִין ונתן בה, וכן פולין וכן עדשין – כך רבי עקיבא, כשלמד מרבوتיו: שמע דבר מקרא מרבותיו, ואחריו הֶלְכָה, ואחריו מדרש, ואחריו אגדה"; ובעקבות כל זאת היה כמו **אוצר בָּלוּס**, דהיינו אוצר מעורב.

עמוס הנביא העיד על עצמו: "בֹּקֶר אֲנִי וּבֹלֵס שְׁקָמִים" (עמוס ז', 14). מחבר 'מילון התנ"ך' יהושע שטיינברג ציין במילונו, כי בערבית ובחבשית, **בֹּלֵס** הוראתו תאנה, ולכן תרגם יונתן: בולס שקמים – בעל תאני שקמים; רש"י קשר בין השורש בל"ס לבין השורש בל"ש, שעניינו לחפש (בתאנים), אך נראה שההסבר הנכון מופיע בתרגום השבעים היווני, ובוולגטה הלטינית: בֹּלֵס – פוצע, חותך. חותכים את השקמים כדי להקדים את הבשלתם.

אותיות טל ומטר

כינוי לאותיות זעירות. זהו ניב שמקורו במילים שמוסיפים ל"ברכת השנים" בתפילת "שמונה עשרה", בנוסח הנאמר בחודשי החורף, מסוכות עד פסח. **תפילת שמונה עשרה** קרויה כך על שום **שמונה עשרה** ברכות המכונסות בה. מאחר שהן נאמרות רק במשך כמה חודשים בשנה, מודפסות המילים **"ותן טל ומטר"**, בברכת השנים בתפילת שמונה עשרה בסידור, באותיות קטנות, ומכאן הניב **"אותיות טל ומטר"**. הניב עבר לשימוש חילוני, במשמעות של **אותיות זעירות**. ההפך מהן הוא **"אותיות של קידוש לבנה"**.

אותיות של קידוש לבנה הן אותיות גדולות ובולטות, מכיוון שהן נקראות לאור הירח בתחילת כל חודש, החל מליל הארבעה בחודש ועד חמישה עשר בו. גם צירוף זה, **אותיות של קידוש לבנה**, עבר לשימוש חילוני במשמעות של **אותיות גדולות מאוד וברורות**.

"קידוש לבנה" היא ברכה שמברכים פעם בחודש, אחרי תפילת ערבית של מוצאי שבת, על התחדשותו של הירח, כאשר הוא נראה בשמים במחצית הראשונה של החודש.

אֶחָד בְּפֶה וְאֶחָד בְּלֵב

ניב הנאמר על אדם צבוע; מי שאין פיו ולבו שווים. ניב מקביל במשמעות הוא: "אין תוכו כבדו". המילה בְּרוּ בנויה משני מרכיבים: "בָּר" + "שלו". "בָּר" מקורה בארמית ומשמעה – חוץ. מכאן: בְּרוּ – חיצוניותו, והכוונה שהדברים שהוא אומר בפה, בחוץ, אינם שווים למה שהוא חושב בתוכו.

גם הצבוע מציג כלפי חוץ מצג מטעה. הוא כאילו צובע את עצמו, כדי להסתיר את זהותו האמיתית. הסופר חיים הזז אף הרחיק לכת ובאחד מסיפוריו כתב: "אחד בפה ושבעה בלב" כדי לתאר אדם צבוע.

המקור לניב הוא בלשון חז"ל: "שלושה הקדוש ברוך הוא שונאן: המדבר אחד בפה ואחד בלב, והיודע עדות בחברו ואינו מעיד, והרואה דבר עֲרֻזָּה בחברו ומעיד בו יחידי" (פסחים ק"ג, ב'). הסבר: הקב"ה שונא שלושה דברים שליליים בהתנהגותו של האדם: צביעות ("אחד בפה ואחד בלב"), הימנעות מאמירת דברי עדות על חבר ("והיודע עדות בחברו ואינו מעיד"), ולבסוף: מי שרואה דבר ערוה בחברו, כלומר מי שיודע שחברו הוא נואף, ושומר את הידע הזה לעצמו.

בבראשית ל"ז, 4, נאמר: "וַיֵּרְאוּ אֶחָיו כִּי אֹתוֹ אָהָב אֲבִיהֶם מִכָּל אֶחָיו וַיִּשְׁנְאוּ אֹתוֹ וְלֹא יָכְלוּ דַבְּרוֹ לְשָׁלֹם". פירש רש"י את "ולא יכלו דברו לשלום": "מתוך גנותם למדנו שבחם, שלא דיברו אחת בפה ואחת בלב, כלומר, מחשבותיהם ודבריהם התאימו זה לזה".

דוגמה של משפט: לדאבוננו הרב, רבים מן הפוליטיקאים צבועים; פיהם ולבם אינם שווים, כמאמר חז"ל: אחד בפה ואחד בלב.

אַחְזָה

"אַחְזָה" היא נַחֲלָה. המילה קשורה לשורש **אח"ז** המעיד, כפי שציין מרדכי רוזן בספריו כי בני המשפחה **נאחזו** בחלקת האדמה, שעליה בנו אבותיהם או הם עצמם את ביתם. האדם שנאחז באחוזת מוריש אותה, בדרך כלל, לילדיו. (מתוך: "למה בעברית?", 37; "מילה ברגע", 84). המילה הופיעה כבר במקרא: **"וְשִׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אַחְזָתוֹ"** (ויקרא כ"ה, 10). המילה "אחוזת" הועתקה גם למשמעות של עבד כנעני, שהוא "אחוזת עולם" לאדוניו העברי: **"וְגַם מִבְּנֵי הַתּוֹשָׁבִים הַגֵּרִים עִמָּכֶם מֵהֶם תִּקְנוּ וּמִמִּשְׁפַּחְתָּם אֲשֶׁר עִמָּכֶם אֲשֶׁר הוֹלִידוּ בְּאֶרֶצְכֶּם וְהָיוּ לָכֶם לְאַחְזָה וְהַתַּנְחֵלְתֶּם אֹתָם לְבָנֵיכֶם אַחֲרֵיכֶם לְרֶשֶׁת אַחְזָה לְעֹלָם"** (ויקרא כ"ה, 45-46). כמו כן, עבר המושג "אחוזת" לציון קניין הכללי: ה' נתן את ארץ כנען לאחוזת לבני ישראל: **"כִּי תָבֹאוּ אֶל אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לָכֶם לְאַחְזָה"** (ויקרא י"ד, 34).

היום נפוץ השימוש במילה "אחוזת" במשמעות של בית גדול מאוד, המוקף שטחים מעובדים.

בלשוננו רווחים ניבים שהמילה "אחוזת" כלולה בהם:

אחוזת אבות – נחלה שעוברת בירושה;

בעל אחוזת – בעל משק גדול;

אחוזת עולם – נחלה לכל הדורות;

אחוזת קבר – חלקת אדמה שנועדה לקברי המשפחה.

אַטֶּלֶס

במיתולוגיה היוונית מסופר על בני ענקים, שנקראו **טיטאנים**, והם שלטו בארץ לפני אלפי שנים. "**אַטֶּלֶס**" היה אחד מהם. יום אחד נוצחו הטיטאנים על ידי **זאוס** וחבר האלים שלו, ואז נידון אַטֶּלֶס לעמוד מאחורי האופק המערבי של כדור הארץ, ונגזר עליו לשאת על כתפיו את הרקיע על כל תכולתו. בסיפור הגבורה שכתב הומרוס, מתואר אַטֶּלֶס כמי שתומך בעמודים הנושאים את כיפת השמים.

באמנות ההלניסטית התפרסם פְּסֶל, שבו נראה אַטֶּלֶס כורע תחת נטל כדור הארץ, המעיק על כתפיו. בסוף המאה ה-16 יצאו מוניטין לצייר מְפֹת פְּלֶמִי ששמו **מָרְקָטור**. בשנת 1585 פרסם מרקטור קובץ מְפֹת, וכעבור שנים אחדות עיטר את כריכת הקובץ בציור של **אַטֶּלֶס**, הנושא על כתפיו את כדור הארץ. מאז מכונה קובץ המפות בשם **אַטֶּלֶס**.

המושג אַטֶּלֶס הועתק לתחום הרפואה: (חוליית) **אַטֶּלֶס** הוא שמה הרפואי של החוליה הראשונה בעמוד השדרה, משום שהיא נושאת את הגולגולת, בדומה לאטלס, הגיבור האגדי, שנשא על כתפיו את כדור הארץ. מבנה חוליה זו שונה ממבנה החוליות האחרות: היא חסרה את גוף החוליה ועשויה מטבעת גרמית בלבד. היא מצטרפת, עם עצם העורף, למפרקת (מתוך: "למה בעברית", 39; "מילה ברגע" 67).

אַטֶּלֶס היא גם מילה ערבית שעברה לעברית, ומציינת סוג של אריג, כעין **אריג משי**, או **קטיפה**. אריג ה**אַטֶּלֶס** עשוי בשיטה מיוחדת של קשירת החוטים, המשווה לו מראה חֶלֶק, רך ומבריק. מקורה בפועל הערבי **טֶלֶס**, שפירושו "החליק". היהודים החרדים מתעטפים בבגדי **אַטֶּלֶס**, ומסבירים את המילה כראשי התיבות של הפסוק בתהילים "**אך טוב לישראל סלע**", נוטריקון המופיע בבתי כנסת על עמוד התיבה של החזן. עובדה מעניינת היא, שבלשון חכמים מופיעה המילה **אַטֶּלֶס** פעמים רבות במקום המילה **אטליז**.

אַטֶר יֵד יִמִּין

"אַטֶר יֵד יִמִּין" הוא מי שידו הימנית אָטוֹרָה, כלומר אסורה, סגורה (ט' ו-ס' מתחלפים, בהיותם עיצורים קרובים, עיצורים שְׂיִיִּים), כדי לאמן את ידו השמאלית ולהקנות לה ביצועים של יד ימין. מקור הניב במקרא, בהתפקדות בני בנימין למלחמה בבני ישראל: "שָׁבַע מְאוֹת אִישׁ בְּחוֹר אֶטֶר יֵד יִמִּינוֹ" (שופטים כ', 16).

בלשון חז"ל נאמר: "אַטֶר מניח תפלין בימינו שהיא שמאלו" (מנחות ל"ז, א'). הניב מופיע גם בצורה מקוצרת: **אַטֶר יֵד**, שמשמעה "שמאלי".

בתנ"ך מופיע גם הפועל **אַטֶר** במשמעות של "סָגַר". בתהילים מ"ט, 16 אנו קוראים: "וְאַל תִּאָטֶר עָלַי בְּאֶר פִּיהֶ", כלומר – אל תסגור עלי הבאר את פיה (ותמנע ממני מים).

ידוע השיר מאת מנחם מנדל דוליזקי, "ציון תמתי":

ציון תמתי, ציון חמדתי,

לך נפשי מרחוק הומייה

תשכח ימיני אם אשכחך יפתי

עד תִּאָטֶר בור קברי עלי פיה.

שימו לב שיש אי התאמה במין בין הפועל "תאטר" (בנקבה), לבין המילה בור (בזכר). כך, ככל הנראה מופיע גם בשיר המקורי.

שימוש ביד שמאל בכל מלאכה, לרבות כתיבה, קרוי אָטוֹרָה.

אין הבור מתמלא מחליתו

פירוש הביטוי: אין בור מים מתמלא רק ממי הגשמים החודרים לתוכו, דרך חוליית הבור. ה"חוליה" הוא שמה של האבן החלולה באמצעה, שהונחה על פיו של בור המים. כל בר דעת מבין, כי הבור חייב להתמלא גם מהמים הזורמים לידו, ושיש צורך לאסוף אותם ולמשוך אותם אל הבור באמצעות צינורות ותעלות.

הניב **אין הבור מתמלא מחליתו** משמעו בהשאלה: האנשים אינם יכולים להתפרנס רק מעצמם; אין אדם יכול להתפרנס ולהשיג את צרכיו בלי עזרת אחרים.

מקור הניב בתלמוד הבבלי, מסכת ברכות, דף ג', עמ' ב': "כינור היה תלוי למעלה ממיטתו של דוד וכיין שהגיעה חצות לילה, באה רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו, מיד היה דוד עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו: אדוננו המלך, עמך ישראל צריכים פרנסה! אמר להם: לכו התפרנסו זה מזה, אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם (=פגועו, שלחו יד לרעה) בגדוד!"

בסיפור זה מוזכר גם הצירוף "אין הקומץ משביע את הארי". צירוף זה הפך אף הוא לניב, ומשמעו: מזון מועט אינו יכול להשביע אריה רעב. מכאן בהשאלה: אמצעים דלים בשיעור קטן אין די בהם לסיפוק צרכים גדולים.

אין הנחתום מעיד על עֶסְתוֹ

זהו ניב שבמרכזו עומד הנחתום. משמעות המילה **נְחָתוֹם** היא "אופֶּה". המילה **נחתום** היא מילה שמקורה, כנראה, אכדי. מן האכדית הגיעה המילה לארמית בצורה **נְחָתוֹמָא**, ומן הארמית הגיעה ללשוננו. שורש המילה נְחָתוֹם הוא חת"מ והוא גם השורש של המילה חוֹתֵם, שאחת ממשמעויותיה היא "תבנית"; משמעות זו מופיעה בניב "הטביע את חותמו", כלומר, הותיר את התבנית המיוחדת שלו.

בלשון חז"ל נאמר: "עלובה היא העֶסָה, שנחתומה מעיד עליה שהיא רעה" (בראשית רבה, ל"ד). פירוש אֶמְרָה זו: מוצר, שיוצרו מגִּנָּה אותו, הוא הגרוע ביותר. מכאן נוצרה מימרה נוספת: "אין הנחתום מעיד על עֶסְתוֹ", כלומר, אין זה מומלץ, שאדם יחווה דעתו על טיב המוצר שייצר, או על הסחורה שהוא מוכר. את זאת צריכים לעשות אחרים.

אין הקמץ משביע את הארי

ניב שמשמעו: אין די בכמות קטנה או מצומצמת כדי למלא מחסור גדול.

הקומץ הוא מידה קטנה: מעין קובץ של מה שנכנס אל בין שלוש האצבעות האמצעיות: הקמיצה, האמה והאצבע; ובהשאלה מציין הניב "**כמות קטנה**". האריה אינו יכול לשבוע מקומץ אוכל, אלא הוא זקוק למזון רב; כך גם בהשאלה, אי אפשר להסתפק בשיעור קטן ממשוהו כדי למלא את החסר.

מקור הניב **אין הקמץ משביע את הארי** בלשון חז"ל, בתלמוד הבבלי, מסכת ברכות ג, ב': "אמר רבי שמעון חסידא: כָּנֹר היה תלוי למעלה ממִטָּתו של דָּוִד, וכִּיִּן שהגיעה חצות לילה באה רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כִּיִּן שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו: אדונינו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה, אמר להם לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקמץ משביע את הארי". זהו משל חכמים המזכיר את הניב "**טיפה בים**".

תנו דעתכם: המילה **קֶמֶץ** היא מקבילתה של **קֶבֶץ**, הן מבחינת המשמעות והן בשל הקרבה של העיצורים **מ'** ו-**ב'**.

דוגמה של משפט: תלמידים מכיתתי ארגנו מסיבה, אך הכינו רק כיבוד קל. עד מהרה למדו כי אין הקומץ משביע את הארי, משום שרבים התלוננו על הכיבוד העלוב.

איפה ואיפה

ניב שמקורו בלשון המקרא: "לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה אבן שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכון ימך על האדמה אשר ה' אלהיך נותן לך" (דברים כ"ה, 14-15). "איפה" היא מידה נפח למצרכים יבשים, כמו זרעים או קמח. מן הדוגמה ניכר, שהשם **איפה** ציין במקרא גם את הכלי שבאמצעותו מודדים.

הכתוב המקראי מזהיר, שלא יהיו לאיש שתי מידות של **איפה**, אחת גדולה, לקנייה, והאחרת, קטנה למכירה. מכאן מתכוון הניב, בהשאלה, ליחס לא שווה כלפי בני אדם שונים. זהו ניב שמשמעו: **משוא פנים, הפליה לא צודקת** לחלוטין בין אדם לחברו.

התורה הזהירה כמה פעמים לא להשתמש במידות מרמה ובמאזני מרמה. נוסף על האזכור לעיל, נאמר במקום אחר במקרא: "לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה מאזני צדק אבני איפת צדק ובת צדק יהי לכם" (ויקרא י"ט, 35-36). בספר שמות ט"ז, 36, נאמר: "והעמר עשירית האיפה הוא"; ואצל חז"ל, בתלמוד הבבלי, במסכת מנחות, דף ע"ז, עמוד א' נאמר: "האיפה שלש סאין". משני מקורות אלה ניתן ללמוד, כי האיפה הכילה שלוש סאים או עשרה עמרים.

מידת האיפה נשאלה מן הלשון המצרית העתיקה, מן המילה אפת, שמשמעה **מידה**. בלשון הקופטית, שהתפתחה מן המצרית, ומדוברת עד היום, קיימת המילה OIPE, המקבילה לאיפה המקראית, ומשמעה **ספירה**, והיא מציינת כמות של 40 ליטרים.

אַלִּיָּה וְקוֹץ בָּהּ

ניב שמשמעו: דבר טוב או מוצלח, שיש בו פגם. "אַלִּיָּה" היא הזנב השמן של הכבש. האַלִּיָּה נכללת בקורבנות הנאכלים, והיא מוזכרת בספר שמות כ"ט, 22: "וְלִקְחֶתָּ מִן הָאֵיל הַחֵלֶב וְהָאֵלֶּיָּה". על פי הניב, האַלִּיָּה, הנחשבת לדבר מעולה, איכותי, היא פגומה, כי חדר קוץ לתוכה. מאחר שהאליה מכוסה צמר, הקוץ שבאליה גם מפריע לגזוז אותו.

המקור לניב בלשון חז"ל. במסכת ראש השנה י"ז, ב' הוזכרה "שארית נחלתו" של החוטא, ובהמשך נאמר: "אמר רבי אבא בר חנינא: אליה וקוץ בה – לשארית נחלתו ולא לכל נחלתו". הסבר: לו היה נאמר **לכל נחלתו**, לא היה פגם באמירה, אך מכיוון שנאמר "לשארית נחלתו" הדברים לקויים ואינם ראויים.

דוגמה של משפט: התלמידים התכוננו היטב למבחן בהיסטוריה וזכרו פרטי פרטים, אך אליה וקוץ בה: המורה חלתה והמבחן נדחה ויהיה צורך לשנן שוב את חומר הלימוד.

אָמֶדן

"אָמֶדן" הוא הערכה משוערת, עמידה על המידה. מוצא המילה בלשון האכדית, והיא נוצרה משם הפועל האכדי EMEDU, שהוראתו: לקבוע מחיר. השם אָמֶדן כמו הפועל אָמַד, נגזר מהשורש אמ"ד הקרוב לשורש מד"ד, והוראתו: להעריך את שיעור הגודל או הטיב.

המילה אָמֶדן הגיעה ללשוננו בתקופת חכמים מן הארמית – אָמֶדְנָה. בתלמוד נאמר בבבא קמא מ"א, ב': "אומֶדְנָא לָאו קְלוּם הוּא".

אמוֹדָאי הוא צולל אל מתחת למים, שמלאכתו לאמוד את עומק המים או לעמוד על עומקם. וכאן אולי הקשר או הגשר מבחינת הצליל, וגם מבחינת המשמעות, שבין עמ"ד לבין אמ"ד.

שם התואר אָמִיד אף הוא קשור לשורש אמ"ד, והוא מציין את מי שמצבו מבוסס, ויש לו רכוש, כלומר משהו שניתן לאמוד אותו.

הרמב"ם השתמש בצירוף "אומדן הדעת" במשמעות של הערכה משוערת, אך עוד קודם לכן רש"י בפירושו לגיטין י"ט א' יצר את הצירוף "אָמֶד הַלֵּב", שמציין שיקול דעת או סברה: "שאנו אומדים וסבורים ואומדין מֵאָמֶד לִבֵּנוּ להחמיר".

אָמֵן

מילה שהיא תרומתה של העברית ללשונות רבות בעולם. המילה "אָמֵן" הופיעה במקרא לצורך חיזוק, אישור והסכמה לאחר קללה או ברכה. כך למשל, בפסוק 15, בספר דברים כ"ז, אנו קוראים: "אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה פֶסֶל וּמַסֵּכָה תוֹעֵבַת ה' מַעֲשֵׂה יָדַי חָרַשׁ וְשֵׁם בְּסֵתֶר וְעָנוּ כָּל הָעָם וְאָמְרוּ אָמֵן". כך, בכל סדרת הפסוקים שם, עד פסוק 26, כל קללה מסתיימת במילה "אָמֵן". בספר ירמיהו י"א, 5, אנו קוראים את המילה "אָמֵן" לאחר ברכה: "לִמְעַן הָקִים אֶת הַשְּׁבוּעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְוֹתֵיכֶם לֵתֵת לָהֶם אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבַשׁ כִּיּוֹם הַזֶּה וְאָעַן וְאֶמֶר אָמֵן ה'".

המילה "אָמֵן" הופיעה גם בלשון חז"ל, לשון המשנה והתלמודים; בייחוד ידוע המשפט ממסכת שבת קי"ט, עמ' א', שבו נאמר: "ומלאך רע עונה אָמֵן בעל כָּרְחוּ"; משפט זה הניב את הניב: "עֲנֵה אָמֵן בְּעַל כָּרְחוּ", כלומר, הסכים בלית ברירה.

על פי הכתוב במשנה, במסכת ברכות, ח' ח', נקבעה אמירת "אָמֵן" כחובה בישראל לאחר כל ברכה, ואף לאחר ברכה שהמתפלל אומר בעצמו, כאשר היא באה לאחר סדרת ברכות, כמו זו שבסיום תפילת שמונה עשרה. בתוספתא תענית א', י', נאמר: "ועונים אָמֵן על כל ברכה וברכה". בספר תהלים מ"א, 14, הופיעה אמירת "אָמֵן" כפולה: "בָּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִהַעוֹלָם וְעַד עוֹלָם, אָמֵן וְאָמֵן". אמירה זו הפכה לניב: "אָמֵן וְאָמֵן", שמשמעו: **הלוואי!**

המילה "אמן" מופיעה בניבים נוספים, כמו:

אמן כן יהי רצון – הלוואי שיהיה כך!

ענה אחריו אמן – הסכים לו.

המילה "אָמֵן" עברה מן היהדות לפולחן של כל הכנסיות הנוצריות, והיא אפילו נהוגה באסלאם, אך במידה פחותה יותר. סיפור חדירתה של המילה אָמֵן ללשונות רבות בעולם הוא דוגמה מצוינת, המציגה כיצד מילים עוברות מלשון ללשון באמצעות הדת. המילה "אָמֵן" נכנסה ללשונם של הבריטים במאה ה-13, דרך הלטינית הכנסייתית; ואילו ללטינית הגיעה עוד קודם לכן מן היוונים הקדמונים, שקיבלו אותה מן העברים או מן הפניקים. המילה "אמן" חדרה לרוב הלשונות האירופיות, כמו צרפתית, אנגלית, ספרדית, איטלקית, גרמנית, הולנדית, רוסית ולשונות סלאביות אחרות. המילה חדרה לאנגלית, בצורה AMEN, כחיזוק לאחר תפילה או לאחר וידוי, במשמעות של "כן יהי".

בסורית העתיקה (דיאלקט של הארמית המזרחית) מצויה הצורה אָמֵן, שפירושה חזק, נצחי, אמיתי. גם בערבית הספרותית מצויה המילה אָמֵן שמשמעה "אָמֵן" כמו בעברית. הערבים החדירו את המילה "אָמֵן" ללשון הטורקית, ÂMIN. "!" (מתוך: "עוד מילה ברגע", 306; "למה בעברית", 63).

אַמְתַּחַת

מילה עתיקה, הנזכרת במקרא במשמעות שק עשוי עור, שהכסף או התכולה האחרת שנמצאה בתוכו, גרמו ל**מתיחתו** של העור. ואכן, אנו קוראים כבר בספר בראשית מ"ד, 1: "מלא את אַמְתַּחַת האֲנָשִׁים אֶל".

המילה **אַמְתַּחַת** הועתקה לתחום הרפואה, וכך נוצר המושג הרפואי **אַמְתַּחַת**, הקשור לאנטומיה של גוף האדם. האנטומיה מתארת שקיק קטן, המכיל נוזל, המצוי בין שרירי הגוף או בין עצם לגיד, להקטנת החיכוך ביניהם. גם שקיק זה נמתח, כמו אַמְתַּחַת, כתוצאה ממאמץ גופני, ולכן הציעה האקדמיה ללשון העברית לקרוא לו **אַמְתַּחַת**.

בעברית רווח הניב: "באמתחתו", שמשמעו: ברשותו.

בתקופת חז"ל, בלשון המשנה והתלמוד, אנו פוגשים את המילה **בִּרְסָקִי** או **בִּרְסִי** – מעבד עורות. **בורסקאות** הוא מקצוע עיבוד העורות. בחלק מתקופת המשנה והתלמוד שלטו היוונים בארץ, ולכן חדרו כמה מילים מן היוונית העתיקה ללשוננו. כזאת הייתה המילה BYRSA, שמשמעה עור. מכאן קיבלנו באנגלית, בחילופי B ו-P (שהם עיצורי שפתיים), מילה מקבילה – PURSE, שפירושה ארנק כסף. מהמילה היוונית BYRSA באה לעולם גם המילה "**בורסה**" שהתפתחה בבליה במאה ה-13 בעיר BRUGES, בעקבות סמל משפחת סוחרי כספים, שהיה מורכב משלושה כיסים, שרמזו על המעמד הכלכלי של משפחת ון דֵר בְּרוּס. ברחבה שלפני בית המשפחה נוצר מקום מפגש לסוחרים ולבנקאים, ושם התבצעו עסקות מסחריות מכובדות גם במושגים של ימינו. (מתוך: "מילה ברגע", 211)

אֲנִי וְאַפְסִי עוֹד

ניב שמשמעו: אין עוד כמוני, אין עוד מלבדי. מקור הניב בישעיה מ"ז, 8. הנביא ישעיה מוכיח את בבל בהשוותו אותה לאישה שאננה, הבטוחה כי תאריך ימים ולא תגיע למצב של אלמנות ושכול: "וְעַתָּה שְׁמָעִי זֹאת עֲדִינָה הַיּוֹשֶׁבֶת לְבֶטֶחַ הָאִמְרָה בְּלִבָּבָהּ אֲנִי וְאַפְסִי עוֹד לֹא אֲשַׁב אֶלְמָנָה וְלֹא אֲדַע שְׁכֹל". הניב "אֲנִי וְאַפְסִי עוֹד" מציין דברי יוהרה ושחצנות. המילה אָפֶס משמעה בניב זה קצה, סוף.

בבל בטוחה שלנצח יעמוד לה חוסנה, מלכה לא ייהרג (כי היא אומרת: לא אשב אלמנה); עמה לא יגלה (ולא אדע שכול). ביטחונה שאינו יודע גבולות מתואר באמצעות השוואתה לגברת יהירה האומרת: אין עוד מלבדי מקצה העולם ועד קצהו.

מן המילה אָפֶס נוצרה צורת הריבוי הזוגי: אָפְסִים, שמשמעה קצוות: "אֵלֶיךָ גּוֹיִם יָבֹאוּ מֵאַפְסֵי אֶרֶץ" (ירמיה ט"ז, 19).

בספר יחזקאל מז, 3 מוזכרים "מֵי אָפְסִים" הקרויים כך, כי הם מים רדודים המכסים רק עד פיסות הרגליים, כלומר את קצות הרגלים (במבט מלמעלה).

דוגמה של משפט: לא אהבתי את הופעתו של הזמר השחצן בטלוויזיה, כאילו אמר: אני ואפסי עוד.

אָפִי

המילה אָפִי עצמה הגיעה ללשוננו מן היוונית. ביוונית **EUPHIA** = תכונה טובה. היום מציינת המילה אָפִי את סך התכונות או המאפיינים הנפשיים המתגלים בהתנהגות של יחיד או של קבוצה/אומה. משמעות זו צצה כבר בלשון חז"ל: "אין אנו יכולין לעמוד על אָפִיא (=האופי) של אָמָה זו" (ירושלמי, שקלים מ"ה, ד'). בימינו רווחת המילה אָפִי במשמעות רוח כללית, אווירה. "מָאָפִין" הוא קו אופי, או תכונה אופיינית המאפשרת לזהות מישהו או משהו. המילה נוצרה מהשורש אפ"נ שנגזר מ-אָפִי.

רבים טועים, ומשתמשים במילה "אפיון" במקום המילה "מאפיין". למשל, במשפט: "המכונת הזאת, יש לה אפיונים מעולים המאפשרים לה לשמש כמכונת ספורט לכל דבר". למעשה, המילה "אפיון" היא שם פעולה בבניין פיעל, ופירושה: התהליך שבו מפרטים את המאפיינים של חפץ, מכשיר, מתקן וכדומה, כדי לייצר אותו או לשפר אותו. למשל, בתחום המחשוב, הלקוח עורך אפיון של התוכנה שהוא מבקש מספק התוכנה שלו, וכך יודע הספק אילו תכונות (=מאפיינים) לכלול בה.

אָפּר

צבע שחרחר-חיוור, ששמו נגזר מהמילה אָפּר, מה שנותר משרפה של חומר אורגני. המילה אָפּר קרובה למילה עָפּר, כי האָפּר דומה לאבק דק של עפר. יש כמה ניבים עבריים, הכוללים את המילה אָפּר:

עָפּר וְאָפּר – הבל וריק;

רוּעָה אָפּר – הולך אחרי ההבל;

בהשאלה, מציין הצבע האפור משהו חד-גוני, רגיל, משעמם. זהו שם תואר המרכיב צירופים וניבים כמו: "חיי יום-יום אפורים" – חיים משעממים בלי פעילות מלהיבה או מרגשת; גם "עבודה אפורה" היא עבודה משעממת. ברוח זו "אדם אפור" הוא אדם שאינו מתבלט בשום תחום, ולכן הוא נחשב בחברה לאדם משעמם.

גוני האפור נמצאים על רצף בין הצבעים הקיצוניים, השחור והלבן. זהו תחום שאינו חד-משמעי, או אינו מוגדר בבהירות. כך, גם הביטוי "שטח אפור" מציין תחום שגבולותיו אינם ברורים דיים. הצבע האפור מציין גם קְדָרוּת, ולכן "פנים אפורים/אפורות" הם פנים המביעים/המביעות קדרות ושעמום, ולעתים גם צער; בייחוד נהוג לקשור את האפור למזג אוויר סגרירי או סתווי, שבו השמים מתכסים עננים גדולים וכהים. במובן מסוים מסמל האפור גם סתיו של חיים, כלומר, את תקופת הזקנה.

בכלכלה רווח המושג "שוק אפור", המציין שוק שבו הלוואות ניתנות על ידי גופים עצמאיים, ולא על ידי בנקים, כי הם מסרבים לתת אותן ללווים מסוימים, שאינם מציגים יכולת החזר נאותה. בשוק האפור הכסף מולווה בריבית שונה (בדרך כלל גבוהה) מזאת הנדרשת בבנק, ודרכי הגבייה של החזר ההלוואה עשויות להיות מאיימות ואלימות. (מתוך: "למה בעברית", 94).

יש גם "חינוך אפור", שאותו מקבלים ילדים כהעשרה בזכות הורים עשירים. ההורים האמידים מגיעים להסדר מיוחד עם הנהלת בית הספר בדבר שיעורי הגברה לילדיהם, בעוד הורים עניים ידם אינה משגת לתת חינוך מעשיר כזה, אף על פי שקיים חוק חינוך חובה חנים.

העורב הנפוץ ביותר בארץ קרוי עורב אפור, אף שהעורב מזוהה בדרך כלל עם צבע שחור כהה. העורב של ארצנו הוא בעל גב וגחון אפורים, ומכאן שמו.

אַשנב

המילה "אַשנב" היא מילה המוכרת לכולנו, אך ודאי רבים תוהים מהו מקורה, ומהו שורשה. למעשה, ה-א' של "אַשנב" אינה שייכת לשורש, ואילו השורש שנ"ב המופיע אחרי ה-א' אינו נמצא בשום מילה אחרת בעברית. נראה, שבמילה זו השורש נש"ב והוא אינו אלא שיכול אותיות של השורש המוזר שנ"ב.

פירוש המילה אַשנב היה, בתחילה, **חלון קטן**, שנועד לאפשר לרוח הנושבת להיכנס ולאוויר את החדר שבו הוא ממוקם, או לשמש פתח לחדירת קרני האור אליו. לימים, נוספה למשמעות המקורית של אַשנב משמעות חדשה: פתח במחיצה, שדרכו פונים הלקוחות אל הפקיד.

"אשנב" היה שמו של עיתון מחתרתי, שהחל לצאת לאור ב-1941 על ידי ארגון "ההגנה", ובו פורסמו ידיעות שנפסלו על ידי הצנזורה הבריטית. מייסדו ועורכו הראשון של העיתון היה ברל כצנלסון, שגם קבע את שם העיתון. הוא שהעיתון ישמש אשנב – חלון קטן להצצה אל הזרם הפעיל של מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י). העיתון כלל מאמרים נגד הבריטים ונגד הערבים, אך הייתה בו גם נימה ביקורתית כלפי יהודים שגילו קו פייסני לטובת הבריטים. לאחר זמן קצר יחסית הפך "אשנב" לשבועון רב-תפוצה, פי שניים מתפוצת עיתון הפועלים "דבר" באותה התקופה, ופי חמישה מעותקי "ידיעות אחרונות". העיתון נסגר בשנת 1947. סיפורו של העיתון הוא אשנב להיסטוריה של היישוב בארץ לפני קום המדינה. (מתוך: "מילה ברגע", 340; "למה בעברית", 121).

אֶשְׁפִּיזִין

מילה שמשמעה בארמית "אורחים". על פי המסורת היהודית, כל שנה, בחג הסוכות, נוחתת משמים משלחת של אורחים קדושים, הבאים לביקור בסוכה של כל אדם מישראל. אנשי המשלחת קרויים "אֶשְׁפִּיזִין". האורחים המכובדים, המרכיבים את המשלחת הזאת, הם אבותינו, גדולי האומה ורועיה הרוחניים: אברהם, יצחק ויעקב, וכן משה רבנו, אהרון הכהן, יוסף הצדיק ודוד המלך. בכל יום מימי חג הסוכות עומד אחד האורחים בראש החבורה, והיום נקרא על שמו. האורחים אינם נראים, כמובן, אך היהודי רץ לקראתם בשמחה ומברכם בארמית: "עולו אֶשְׁפִּיזִין עֵילָאין קְדִישִׁין" = "היכנסו, אורחי עליון קדושים!" (מתוך: "מילה ברגע", 180).

סדר האושפיזין על פי מנהג אשכנז הוא על פי סדר הדורות: אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרון ודוד. סדר האושפיזין על פי המנהג הספרדי והחסידי שונה החל מהיום הרביעי, שבו מוזמן משה, אחריו אהרון ויוסף, ולבסוף דוד.

על פי מנהג ספרד, השאוב מן הקבלה, לכל אחד מן האורחים מיוחסות מידות טובות: אברהם מייצג את מידת החסד, יצחק – את הגבורה, יעקב – את התפארת, משה – את הנצח, אהרון – את ההוד, יוסף – את היסוד, ודוד – את המלכות.

המילה אֶשְׁפִּיזִין, שחדרה ללשוננו מן הארמית, מקורה במילה הלטינית *HOSPES* – שמשמעותה הבסיסית היא **בעל בית מארח** ברומא העתיקה קראו *HOSPITALIS* למקום של מנוחה ובילוי; לאחר מכן באו ההוספיטלרים, אבירים נוצריים חברי מסדר, שנוסד בירושלים ב-1048. המסדר הוקם כדי לדאוג לצליינים העניים, שעלו לרגל לארץ הקודש, וכן להקים מרפאות ומקומות מרגוע ללוחמים הצלבניים. מאותם *HOSPITALIS* נוצרה המילה *HOSPITAL*, שלימים קיבלה משמעות של "בית חולים", והגיעה ללשונות אירופיות למיניהן (אנגלית, ספרדית, פורטוגלית). מן המילה הארמית אֶשְׁפִּיז, שנוצרה, כאמור, מ-*HOSPES* הלטינית, נגזר שם הפועל **לְאֶשְׁפֵּז**, כלומר, להכניס מישוהו "להתארח" בבית החולים, עד שיחלים.

המילה הלטינית *HOSPITARE*, שממנה התפתח ה-הוֹסְפִּיטָל, היא גם שיצרה את המילה האנגלית *HOST*, שפירושה, בין השאר, גם לארח. ברומא העתיקה נדרש לעתים קרובות האדם המארח או המבדר אנשים במעונו להשגיח על הסוסים, ולכן המילים *OSPITALER* ו-*HOSTELER* ציינו גם את איש האורוות בפונדק; אך המילה *HOST* ציינה גם את האיש המבדר, המארח וגם את האורח או המתבדר. המילה העתיקה *HOSTELERY* עברה לצרפתית והפכה לימים ל-*HÔTELLERIE*, וממנה התפתחו *HÔTEL* בצרפתית ו-*HOSTEL* באנגלית. "!" (מתוך: "מילה ברגע", 180; "למה בעברית", 122).

בְּאוֹ לְעֶמֶק הַשָּׁוָה

ניב שמשמעו: השתוו ביניהם, הגיעו לידי הסכמה. מקור הניב במקרא: "וַיֵּצֵא מֶלֶךְ סֹדֶם לִקְרֹאתוֹ אַחֲרֵי שׁוּבוֹ (של אברהם) מֵהָכּוֹת אֶת כְּדָרְלֶעֶמֶר וְאֶת הַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ אֶל עֶמֶק שָׁוָה הוּא עֶמֶק הַמֶּלֶךְ" (בראשית י"ד, 17). מפסוק זה אנו למדים, כי **עמק שָׁוָה** נקרא גם **עמק המלך**. רש"י, בפירושו לפסוק אומר: "עמק שָׁוָה כך שמו..." ובהמשך: "פנוי מאילנות ומכל מכשול"; ומדרש אגדה אומר: "עמק שהושוו בו כל האומות והמליכו את אברהם".

פירוש המילה **שָׁוָה**, כפי שהסביר אליעזר בן יהודה, הוא **מישור**, מקום שבו גובה השטח שווה וחלק בכל מרחבו, בלי גבנונים ואפיקים, ככתוב בבראשית י"ד, 5: "שָׁוָה קְרִיתִים", כלומר: "מישור קְרִיתִים". נראה, כי זהו אותו **עמק המלך**, שהציב בו אבשלום יד לעצמו (כמסופר בשמואל ב', י"ח, 18). הגיאוגרף זאב וילנאי טען, כי העמק הוא בגלילות ים המלח. חוקרים אחרים קבעו, כי **עמק שָׁוָה** הוא מישור בין ירושלים לים המלח. כיום מקובלת הדעה, כי **עמק שָׁוָה** הוא המקום, שבו מתרחב נחל קדרון במפגש שלו עם גיא בן הנום, במקום המכונה "עמק המלך".

בָּאוּ מֵיָם עַד נֶפֶשׁ

זהו ניב שמשמעו: הצרה הגיעה לשיאה ואין עוד כוח לסבול (מילון אבן שושן). מקור הניב הוא בכתוב בתהילים ס"ט, 2: "הוֹשִׁיעֵנִי אֱלֹהִים כִּי בָאוּ מֵיָם עַד נֶפֶשׁ". בניב זה מציינת המילה "נפש" משמעות של "צוואר", כי בגובה הצוואר כמעט נמצא הפה המפיח רוח חיים; ורוח החיים היא הנשמה, ולכן פירוש המילולי של הניב הוא: הגיעו המים עד לצוואר; כלומר, הצרה גדולה בלי נשוא.

העיצורים פ' ו-מ' קרובים זה לזה. הם מופקים בעזרת השפתיים, ולכן הן מתחלפים לפעמים במילים הדומות במשמעותן. זאת הסיבה, שיש קרבת משמעות בין השורש נש"פ לבין השורש נש"מ. במילה "נפש", המופיעה בניב שלפנינו, יש שיכול אותיות של "נשף", כי גם בשיכול אותיות יש לעתים קרבת משמעות (השווה: שְׁמָלָה-שְׁלָמָה). בבראשית ל"ה, 18 אנו קוראים על פטירת רחל אמנו: "וַיְהִי בְצֵאת נַפְשָׁהּ כִּי מָתָה" – כלומר, כאשר פסקו נשיפותיה, כאשר חדלה רוח חייה, היא נפרדה מן העולם.

בור סוד שאינו מאבד טפה

זהו ניב שמשמעותו המילולית היא: בור מסויד ומטויח היטב, השומר את כל המים שבו, מכיוון שאין המים נספגים בקרקע או בדפנות הבור. בור אטום בסייד אינו מאפשר למי הבור לחלחל החוצה. בור שבור וסדוק אינו מצליח לאגור מים. בניב זה משולים המים לזיכרון או לחוכמה, ובהשאלה מציין הניב: אדם בעל זיכרון מדהים, אדם הקולט את הנלמד ואינו שוכחו.

מקור הניב במסכת אבות ב', ח': "רבי אליעזר בן הורקנוס – בור סוד שאינו מאבד טיפה".

דוגמה של משפט: יש לנו מורה ידען בקי בתנ"ך ובתלמוד מאין כמותו, הוא ממש בור סוד שאינו מאבד טיפה.

הפועל סוד בא בהוראה סבילה, והוא צורת בינוי פֶּעוּל של פעלים מגזרת ע"ו, משמעו: מרוח בסייד, מסויד (השווה לפועל סוג = גדור, מסויג).

בז הוא עוף דורס בעל מקור חזק, קצר וכפוף. את תכונותיו של הבז הזכיר המילונאי אברהם אבן שושן: מהירות רבה של מעופו, נכונותו הרבה לקרב והנועזות שלו. רוב הבזים מנצלים את תעופתם ואת צלילתם מטה כדי להרוג את טרפם במכה חזקה. הבזים ניזונים מחגבים, מחיפושיות, מעכברים וממכרסמים אחרים. הבז הוא צייד מעולה, ובעזרת עיניו החדות יש ביכולתו לאתר חיפושית מגובה רב וממרחק רב, לצלול מטה ולתופסה.

מוצא השם של העוף הדורס הוא, כנראה, מארמית; גם בערבית מצוי השם בצורה "בֶּאֶז". השם העברי בֶּז קרוב לשורש בִּז"ז, שמשמעו: לשדוד, לגזול, לקחת בחוזקה; הפועל בִּזַּז מוזכר רבות בלשון המקרא, כך למשל: "רַק הַבְּהֵמָה וְשִׁלְל הָעִיר הָיָא בְּזָזוּ לָהֶם" (יהושע ח, 27). המילה בֶּז מופיעה במקרא גם במשמעות שלל, רכוש שנשדד; ומכאן הניב "הִיָּה לְבֶז", שהוראתו: נשדד, נגזל.

מעניין להשוות לשמו של עוף זה, את שם העוף תַּחְמָס, ששורשו חמ"ס, ומשמעותו דומה למשמעות השורש בִּז"ז. התחמס קרוי כך, כי הוא מתאר את מי שחומס, כפי שהבז מתאר את מי שבוזז. בגלל הדמיון בין השניים הביא המילונאי הדגול, אברהם אבן שושן, את השם תַּחְמָס כשם נרדף לְבֶז. בֶּז מוזכר במסכת סנהדרין, דף צ"ה, עמ' א'.

חיים מויאל, חוקר בעלי חיים, ציין במחקרו על "שמות החולייתנים בישראל", כי קיים בֶּז, הקרוי "בז ציידים", ובערבית "צ'קר"; השם הערבי צ'קר הוא שמו של שבט בדואי בעבר הירדן המזרחי. בני שבט זה התמחו בַּבְּזָאֵרוֹת – ציד בזים. בתלמוד הבבלי, במסכת שבת צ"ד, מוזכר בְּזָר, ולפי גרסה אחרת בַּאֲזָאֵרָן – צייד שמשמש לצורך הציד שלו בעופות טורפים, כמו בז.

בזעיר אנפין

זהו ניב ארמי שמשמעותו המילולית היא: "בפנים קטנות". זעיר = קטן; אנפין = פנים, אפים. ההוראה המושאלת: תבנית מוקטנת, משהו בקנה מידה מצומצם.

מקור הניב בספרות הקבלה. בספרות זו, זעיר אנפין הוא כינוי למדרגת התפארת, הנחשבת למרכז המידות בבניין האצילות. וכמרכז המידות היא משקפת בהקטנה את כל בניין האצילות. בספר הזוהר מתואר האל כ"אריך אנפין" כלומר: ארוך פנים = סבלני, מתאפק (השווה לביטוי המקראי "ארך אפים"), וכן כ"זעיר אנפין" – קטן פנים.

דוגמה של משפט: בלטרון מצוי אתר תיירותי הקרוי "ישראל הקטנה", ובו מוצגים מקומות שונים בארצנו בזעיר אנפין.

בְּמַעַל יָד

ניב שמשמעו: בהנפת היד קדימה. "מַעַל יָד" היא הצדעה המתבצעת בהרמת היד הימנית או השמאלית קדימה, בזווית של 45 מעלות ביחס לגוף. המצדיע במועל יד מחזיק את ידו, באופן שגב היד כלפי מעלה כלפי הַצָּדֵעַ, והאצבעות ישרות והדוקות.

באופן כללי ההצדעה היא מחווה גופנית, המתבצעת לרוב באמצעות היד כדי להביע כבוד וברכה. ההצדעה רווחת ברוב צבאות העולם. המילה **הצדעה** נגזרת מהמילה **צָדַע**, חלק הרקה שבצד הגולגולת. כף היד הסגורה מוצמדת בעת ההצדעה לצדע ימין, ומופנית כלפי מטה. סבורים, כי ההצדעה התפתחה מברכת שלום מרחוק, שהתבצעה בהנפת היד או בהרמתה, תנועות המושכות תשומת לב. הנפת היד נועדה להראות שמניף היד איננו חמוש; ולעומת זאת, הרמת שתי הידיים באה לסמן כניעה ואי התנגדות כלשהי.

הניב **מַעַל יָד** אינו המצאה של ימינו. מוצא צירוף המילים **מַעַל יָד** במקרא, בספר נחמיה, בתיאור תגובת הקהל למשמע דברי התורה שהקריא עזרא הסופר: "וַיֵּעֲנוּ כָל הָעָם בְּמַעַל יְדֵיהֶם" (נחמיה ח', 6). בקיסרות הרומית הצדיעו בהנפת היד לפנים בזווית של 90 מעלות, כלומר בגובה הכתף. מכאן המונח האנגלי ROMAN SALUTE.

הרודן האיטלקי בניטו מוסוליני אימץ את דרך ההצדעה הרומית, והנחיל אותה לתנועה הפאשיסטית. אחריו בחרו בדרך הצדעה זו הקלגסים הנאציים. בעקבות השימוש בהצדעת מועל יד בגרמניה הנאצית, מזוהה הצדעה כזאת עם המשטר הנאצי ועם משטרים פאשיסטיים אחרים.

בארגוני טרור אחרים המטפחים יחידות צבאיות, כמו ארגוני חזבאללה וחמאס, אימצו את ההצדעה במועל יד. כך ניב מקראי, שנוצר בנסיבות חיוביות, הפך במרוצת ההיסטוריה למחוות גוף שלילית ומעוררת סלידה ושאת נפש.

בְּעֵדְנָא דְרִיתְחָא

זהו ניב שמקורו בארמית: עידן – זמן; רתחא – קרתיחה. משמעותו: "בזמן הרתיחה", כלומר, בשעה של כעס. ביטוי דומה לניב זה מופיע בתלמוד: "רבא בעידן רתחא הוי סכר כוי" (תלמוד בבלי, מסכת בבא קמא, דף ס', ב') ושם הוראתו: מצב של פורענות וצרה.

במקום אחר בלשון חז"ל נאמר הניב אגב תמיהה: "ומה אלישע... בעידן רתחא לא הוה בעי רחמי (בשעת הכעס לא התפלל וביקש רחמים) אנא איבעי רחמי (אני אבקש רחמים)?" (תלמוד בבלי, כתובות ק"ו, א').

המילה "עֵדָן" הופיעה בספר דניאל, כמו למשל: "עֵד זְמַן וְעֵדָן" (שם, ז', 12). על פי דניאל ז', 25 נוצר הצירוף "עֵדָן וְעֵדָנִים" שמשמעו: ימים רבים.

נראה, שהמלה עֵדָן נתרחבה מן המילה עד שמשמעה – נֶצַח, זמן שאין לו קץ. על הקב"ה נאמר: "רַם וְנָשָׂא שֶׁכֶן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ" (ישעיה נ"ז, 15).

דוגמה של משפט: אין לדון אדם בעידנא דריתחא, כלומר אין לשפוט את האדם בשעה שהוא כועס.

בָּצַע

פועל שמשמעו: חָתַךְ, פָּרַס; משמעות **החיתוך** משתמרת גם במילה **בָּצַע**, המציינת כסף, כי את מטילי הכסף הקדומים חתכו ושקלו, ומכאן גם שמו של השקל. הפועל **בָּצַע** מופיע, כפי שציין אברהם אבן שושן כבר בלשון המקרא: "וּבָצַעַם בְּרֹאשׁ גִּלָּם" (עמוס ט', 1). כאן המשמעות: בָּקַע, כלומר חתך ושָׁבַר. הפועל **בָּצַע** מופיע גם בלשון חז"ל, לשון המשנה והתלמודים, ושם נלווית לו, מעבר למשמעות של חיתוך, גם הוראה של חלוקה: "בעל הבית בוצע (הפת) ואורח מברך" (ברכות, דף מ"ו, עמ' ב') – בעל הבית פורס את הלחם ונותן לאורח את חלקו.

במקרא מופיע הניב "בוצע בצע" במשמעות שלילית, וכוונתו לבקר אדם, שדואג רק ל**חלק** שלו בלי לדאוג לזכויותיהם של האחרים. בשמות י"ח, 21, נאמר: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יִרְאִי ה' אנשי אמת שונאי בצע". בפסוק זה מבוטאת אחת הדרישות מן השופטים, שיהיו שונאי בצע, ושלא יחשבו רק על הרווח האישי שלהם (אף שהוא מגיע להם), אלא ידאגו שהצדק ייראה וייעשה.

שורש המילים **בָּצַע** ו-**בָּצַע** הוא בצ"ע, והוא קרוב מבחינת הצליל ומבחינת המשמעות לשורש המילים **פָּצַע** ו-**פָּצַע**. השורש פצ"ע משמעותו גם היא **לחתוך**, כמו ההוראה של בצ"ע. העיצור ב' מתחלף לעתים עם העיצור פ'. שני העיצורים הם עיצורי שפתיים, ולכן, צפוי חילוף ביניהם במילים מקבילות. השווה: בָּקַע-פָּקַע.

המילה **בָּצַע** מציינת **הון**, **רווח**. בעיקר רווח שהושג בדרכי לא ישרות. מכאן הביטוי "**מה בָּצַע?**" כלומר: מה הרווח? מה התועלת? וכן הביטוי "**בָּצַע כסף**" שמציין **רווח**, **תגמול**.

הביטויים: "**רודף בצע**" / "**עיניו על בצעו**" משמעם: רודף רווחים קלים, בלתי כשרים. אך יותר מכול רווח הצירוף "**תאוות בצע**", שפירושו תשוקה מופרזת לכסף. סמל מובהק לתאוות בצע ולמה שהיא מחוללת היה המלך מִיָּדָאס במיתולוגיה היוונית. מלך זה, שהיה רודף בצע, ביקש מִדְּיוֹנִיסוֹס בקשה מוזרה, ולפיה כל מה שייגע בו יהפוך לזהב. בתחילה היה מרוצה מאוד מקיום משאלתו, אך עד מהרה התגנבה חרטה ללבו, כי לא יכול היה ליהנות מאוכל וממים, משום שברגע שקירב את ידיו אליהם הם הפכו לזהב. ביום מן הימים ניגשה בתו לנחמו, אך למרבה הזוועה, כשנגעה בו הפכה גם היא לפסל זהב.

בַּר-אוֹרֵי

זהו צירוף שהוראתו המילולית: בן תורה, כלומר: אדם מלומד ומשכיל בתורה, למדן, המכונה גם **"תלמיד חכם"** (שהרבה ללמוד). המילה **אוֹרֵי** מופיעה רק כחלק מן הביטוי הזה, ומשמעה: תורה, לימוד. התורה משולה לאור, והיא מאירה את הדרך ללומדים אותה. מכאן גם המילה הארמית **"אוֹרֵיטָא"** שגם משמעותה – תורה. הביטוי **"מצוות מדאורייתא"** פירושו: מצוות הכתובות בתורה, לעומת זאת, **"מצוות דרבנן"** הן מצוות שקבעו אותן רבנים, מאוחר יותר.

דוגמה של משפט: סבי היה אדם משכיל ורחב אופקים, ממש בַּר אוֹרֵי.

המילה **אוריינות**, שמרבים להשתמש בה כיום בתחום החינוך, מכוונת ללימוד שיש בו מהבנת הדברים הכתובים. בבתי הספר שוקדים מורים רבים להרכיש לתלמידים מתחילים אוריינות. זוהי תורה המקנה יכולת קריאה וכתיבה והיא כאור בניגוד לאפלה שבה שרויים הבורים, שאינם יודעים קרוא וכתוב.

בַּר-קִימָא

צירוף ארמי שמשמעו: "יציב", ותרגומו המילולי: "בן קיום". הכוונה למשהו שמתקיים לאורך זמן ממושך, למשל "יש לפתח חקלאות בת-קיימא, כזאת המספקת את צורכי האנושות, אך גם מתחשבת בסביבה, ודואגת לדורות הבאים."

המילונאי אבן שושן הציג במילונו גם את הצורה המקבילה – בַּר קִיָּם. מאחר שהצורה בַּר היא ארמית ומשמעה בן, יש להיזהר בצורות הנטויות ולומר כהלכה: בת קיימא, בני קיימא וכן בנות קיימא.

בהמשך הביא אבן שושן את המושג "הקרן הקימת לישראל" וציין ששם זה מקורו במימרה: "אלו דברים שאדם אוכל פרותיהם בעולם הזה והקרן קימת לו לעולם הבא" (פאה א, א).

המילה הארמית קִימָא מציינת גם התמדה, זו המשמעות העולה מדברי הכתוב בלשון חז"ל: "כל קשר שאינו של קימא אין חייבין עליו (שבת ט"ו, ב). בניגוד לכך הניב "קשר של קימא" משמעו "קשר קבוע שאסור להתירו".

השורש של קִימָא הוא ק-ו-מ, והוא מופיע גם במילה העברית קִיָּם, שהוראתה – יציב, מצוי.

השורש ק-ו-מ מופיע בבניין פיעל בשתי צורות: קוֹמֵם (המריד וגם שיקם) ובעיקר הוא מוכר בצורה קִיָּם.

בְּרוֹז עִתּוֹנָאִי

המילה "בְּרוֹז" היא מילה מורכבת משני רכיבים: בֶּר + אָז; המילה "בֶּר" משמעה בארמית – בן, ולכן בְּרוֹז הוא בן אווז.

המילונאי אבן שושן הסביר במילונו, כי המילה בְּרוֹז היא כינוי מקובל לשמועת שווא, ידיעת כזב שהופרחה, והוא הביא כדוגמה את המשפט: "הסנסציה, שפורסמה בעיתון, נתגלתה בסופו של דבר כברוז עיתונאי". "ברוז עיתונאי" הוא, אפוא, כינוי לידיעה שהתפרסמה בעיתון ואין לה כל בסיס עובדתי.

"באנגלית מכנים ידיעות כאלה NON TESTED (= לא נבדק), ובראשי תיבות N.T. (קרא: אָן טִי). כאשר החלו להשתמש בראשי התיבות הללו בגרמניה, ביטאו הגרמנים את האותיות EN-TE (קרא: אָן טֶה) ופירוש המילה הגרמנית ENTE הוא ברוז. כך, בהשפעת המבטא הגרמני של האותיות T ו-N ברצף, נוצר המושג 'ברוז עיתונאי' " (מתוך: "למה בעברית", 165).

המושג "ברוז עיתונאי" נוצר, אומנם, בתרבות קבוצת הלשונות הגרמאניות, שעמן נמנות האנגלית והגרמנית, אך עוד קודם לכן רמז המילונאי אבן שושן לניב "עוֹרְבָא פֶּרַח", שמשמעו "עורב פורח", והוא ניב שמי קדמון ומקביל במשמעותו לניב הגרמני.

מקור הניב "עורבא פרח" הוא במסכת ביצה כ"א עמ' א', וגם במסכת חולין קכ"ד עמ' א', כפי שציין עזרא ציון מלמד במילון הארמי-עברי לתלמוד הבבלי; הייתה זו תשובתו של רב הונא לחכם אחד, שהטרידו בשאלות, שלא יכול לענות עליהן, עד שהשיאו רב הונא לדבר אחר על ידי הקריאה "ראה) עורבא פרח", כלומר, שים לב לעורב פורח באוויר.

בְּרִיחַ

התקן ממתכת לצורך חיבור או נעילה. מוצא המילה בלשון האכדית – BURUHU. המילה בְּרִיחַ נגזרת מן השורש בר"ח, ותפקיד ה**בְּרִיחַ** ל**חבר** דלתות זו לזו, או דלת למשקוף שלידה. המילה בְּרִיחַ מופיעה במקרא בספר שמות ל"ו, 33: "וַיַּעַשׂ אֶת הַבְּרִיחַ הַתִּיכָן לְבֵרֶחַ בְּתוֹךְ הַקָּרְשִׁים מִן הַקָּצָה אֶל הַקָּצָה". מפסוק זה וכן על סמך הכתוב בשמות כ"ו, 28, נוצר הביטוי "**הַבְּרִיחַ הַתִּיכָן**", שמשמעו: החלק המְחַבֵּר העיקרי והיסודי, עמוד התִּנְקָה. ניב רווח אחר, "**מאחורי סוֹרֵג וּבְרִיחַ**", נאמר על אדם שבא על עונשו ונכלא בבית הסוהר.

השם בְּרִיחַ כמו השם צָרִיחַ, המופיע אף הוא במקרא, משקלם קָטִיל. אומנם, קיים שם מסחרי של חברה, רב-בְּרִיחַ, אבל הצורה הנכונה היא בְּרִיחַ. אגב, בעברית קיימת גם הצורה הלשונית בְּרִיחַ, אבל משמעה פְּלִיט, והיא כינוי למי שברח על נפשו, ככתוב בישעיה ט"ו, 5: "לִבִּי לְמוֹאָב יִזְעַק בְּרִיחָה עַד צֹעַר". (מתוך: "למה בעברית", 169).

בְּרָכָה לְבַטְלָה

זהו ניב שפירושו: ברכה מיותרת, ברכה על מצווה שלא נעשתה, ובהשאלה: טרחה ומאמצים שהושקעו לשווא.

הבלשן אברהם שטאל ציין, כי האדם המקבל ברכה כורע ברך לפני המברך, ומכאן הקשר בין המילה **בְּרָכָה** לבין המילה **בָּרַךְ**. הוא הוסיף ואמר, כי המוסלמים בצפון אפריקה משתמשים בלשונם במילה הערבית **בְּרָכָה**, וזו מציינת את השפעת האלוהי, שיכול לעבור, על פי אמונתם, במגע יד או בברכת פה.

דוגמה של משפט: מאמצי מחנכת הכיתה להחזיר את התלמיד למסגרת לימודית היו ברכה לבטלה; הוא העדיף לעזוב את בית הספר ולעבוד.

הניב נוצר בלשון ימי הביניים. המילונאי אברהם אבן שושן ציין את דבריו של רש"י: "יוסיף על סרחונו ויעשה ברכה לבטלה" על הנאמר בברכות נ"א עמ' א. כאן המשמעות של ברכה לבטלה היא: ברכה מיותרת.

בֶּרְנֶשׁ

מילה שמשמעותה המקורית הייתה **איש**, אנוש. זוהי למעשה מילה ארמית, הבנויה משתי מילים: "בֶּר", שמשמעה בארמית בֶּן, והמילה "נֶשׁ" קיצור של **אנוש**; כלומר – בן אדם. אולם בשימוש השגור בימינו, ירד ערכה של המילה **בֶּרְנֶשׁ**, והיא מציינת איש כלשהו, לרוב בנימה של זלזול – איש עלוב ואפילו מפוקפק; בֶּרְנֶשׁ הוא אפוא כינוי של זלזול, שמוצמד למישהו.

מעניין לציין, כי במקורות לא נמצאה למילה בֶּרְנֶשׁ מקבילה בנקבה. באופן תיאורטי, היינו מצפים לצורה *ברנשית; והנה, ב-1955 יצא לאקרנים בארה"ב הסרט המוזיקלי "Guys And Dolls" [בתרגום מילולי: בחורים ובובות (כינוי לבחורות)], שהתבסס על מחזמר מברודווי שכתב והלחין פרנק לאוסר. התסריט הוא עיבוד של קובץ סיפורים מפרי עטו של הסופר והעיתונאי דיימון ראניון, שהיטיב לתאר בהומור ובסלנג את חיי החברה הסוערים בברודווי, שברובע מנהטן בניו יורק. שמו של הסרט (וכן של המחזה ושל הספר) תורגם לעברית כ"**ברנשים וחתיכות**".

המילה "בֶּרְ" שהיא הרכיב הראשון של המילה **בֶּרְנֶשׁ**, צורת הריבוי התְּקִינָה שלה בארמית (וכמובן גם בעברית) היא **בְּנֵי**, ולכן יש לומר: **בני** מצווה, **בנות** מצווה, **בני** – יצוע. (מתוך: "מילה ברגע", 501; "למה בעברית", 169).

שמו של העור השלם של בהמה לאחר העיבוד. על הגויל מותר לכתוב ספרי תורה ומזוזות בתנאי שייכתבו על הצד החיצוני שלו, שעליו צמח שער הבהמה. הכנת הגויל (לפי "הלכות תפילין", פרק א', ו') מפורטת ביותר: "לוקחים עור הבהמה מעבירין שער ממנו תחילה, אחר כך מולחים אותו במלח, אחר כך מעבדין אותו בקמח ואחר כך בעפצא (גידול חריג ברקמת הצמח של האלון) וכיוצא בו מדברים שמקבצין את העור ומחזקים אותו, וזה הוא הנקרא גויל".

המילה גויל התפתחה, מן השם הקדום של העיר גבל. גבל של היום היא העיירה ג'ביל שבלבנון, שנקראת כך, כי נבנתה על הר (בערבית: ג'בל ג'ל = הר), משלוחות הרי הלבנון. גבל הייתה עיר נמל חשובה בחבל פניקיה הצפונית, בין הערים בירות וטריפולי. היא הייתה גם אחת הערים התרבותיות ביותר במזרח התיכון. העיר התפרסמה כעיר נמל עיקרית לארצי הלבנון, והמצרים הזכירו אותה כבר בתחילת האלף השלישי לפני הספירה. באלף השני לפני הספירה נקראה העיר גבל, ומכאן חל השינוי לשם העברי גבל. חוקרי ההיסטוריה סבורים, כי שגשוגה העיקרי של העיר היה בתקופת השופטים, בזמן שקדם לעלייתן של צור וצידון לגדולה.

בתקופת הברונזה נקראה גבל בשם GUBLUS, והשם נתגלגל ביוונית למילה בִּיבְלוֹס (βίβλος) שהוראתה גם ספר וגם פפירוס. פפירוס היה נייר כתיבה, שהוכן מצמח הגומא. לימים נתגלגל השם לאנגלית, ונוצרה המילה PAPER המציינת עיתון. מן המילה הלטינית BIBLIA שנגזרה מהיוונית ומשמעה "ספרים" נוצרה המילה האנגלית BIBLE.

נראה, שמן השם היווני GUBLUS נוצרה המילה גויל, הבאה לציין -דף של ספר קדמון, ובלשון התנאים – קלף, שהיה עור כתיבה, כלומר עור, שצד אחד שלו הוחלק והוכשר לכתיבה. (מתוך: "מילה ברגע", 465; "למה בעברית", 175).

גון

כינוי לצבע קבוע, או לטווח מצומצם של צבעים קרובים. המילה הגיעה, לעברית מן הארמית – גֻּנָא. מכאן הניב הארמי "כהא גֻּנָא", המופיע בתלמוד הבבלי, שמשמעו: כגון זה, בדרך זו. הארמית עצמה שאלה את המילה מן הפרסית העתיקה: GŪN או GŪNE = צבע. המילה הופיעה בלשון חז"ל (תלמוד בבלי, מסכת ברכות): "וכיון שחמה זורחת מתהפך לכמה גֻּנִין". גון ביניים הוא צבע מעבר בין שני צבעים סמוכים.

המילה "קֶגוֹן" משמעה קָמוּ. מילה נרדפת נוספת למילה קֶגוֹן היא המילה קָעִין, שבה עִין מציינת אף היא צָבֵעַ, כפי שנאמר במקרא על המן במדבר: "ועינו כעין הבדולח" – כלומר, צבעו כצבע הבדולח.

מן המילה גֶּוֹן נוצרה בעברית של ימינו המילה גוֹנִית, שהיא המילה העברית ל-גְּוִיָּאָס. המילה גוֹנִית פירושה הבדל דק בין דבר לדבר. המילה פורסמה בדף כ"ח של "למד לשונך", בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית (כסלו תשכ"ח).

תנו דעתכם: הצורה הנכונה של שם העצם היא גֶּוֹן, כמו: מָוֶת, תָּוֶה. נטיית גֶּוֹן ביחיד: גֶּוֹן, ובסמיכות: גוֹן הַבָּגֶד, גוֹנִי, גוֹנֶךְ וכו'; נטיית הרבים: גוֹנִים, גוֹנֵי השמלות, גוֹנִי, גוֹנֵיךְ, גוֹנֵיו, גוֹנֵיה, גוֹנֵינו, גוֹנֵיכֶם, גוֹנֵיהֶם. צורת הנטייה ברבים דומה לזו של שְׁוִרִים. (מתוך: "מילה ברגע", 33; "למה בעברית", 176).

גִּיא

מילה שמשמעה: בקעה, מקום צר בין הרים. המילה נזכרת בלשון המקרא: "וּפְלִשְׁתִּים עֹמְדִים אֶל הָהָר מִזֶּה וְיִשְׂרָאֵל עֹמְדִים אֶל הָהָר מִזֶּה וְהִגִּיא בֵּינֵיהֶם" (שמואל א', י"ז, 3). לצד המילה גִּיא הציג אבן שושן במילונו גם את הצורה המקוצרת גִּי.

הגיא מוגדר בטופוגרפיה, כפי שציין אברהם אבן שושן, כשקע מוארך וצר, שתחתיתו יורדת ומשתפעת בכיוון אחד. בגלל הקרבה הפונטית בין י' לבין ו', נראָה, שגִּי היא צורת משנה של גֹּ, צורה מקבילה לִגֵּב, וזו אחת ממשמעויותיה; אך למילה גֹּ יש כבר במקרא משמעות נוספת – פְּנִים, תוֹךְ, ומכאן הביטוי "מִלְגֹּ", שמשמעו **מבפנים**, מהאמצע. ואכן, הגיא הוא מקום בתוֹךְ בין שני הרים. הסברה כי המילה גִּי/גיא היא צורת משנה של גֹּ נראית סבירה, גם על פי המקבילה הערבית לגיא, גִּיא.

הביטוי **גִּיא חֲזִיוֹן** מופיע פעם אחת במקרא (ישעיהו כ"ב, 1), שם משמעו המקום שבו ראה הנביא את החזון, ובהשאלה בימינו: מקום התרחשות, וגם כינוי מליצי לבימה. גם הביטוי **גִּיא צִלְמוֹת** מופיע פעם אחת במקרא (תהילים כ"ג, 4) והוא שם נרדף לגיהנום, כינוי למקום ששוררים בו חושך ואבדון.

הבלשן הישראלי ארנסט קליין הסביר, כי היסוד **גִּי** מופיע במילה **גִּיהֶנוֹם**, הגיא בדרום ירושלים, שנקרא על שם הָנוֹם. על פי המסופר במלכים ב, כ"ג, 10, בימי המלוכה בישראל, בִּגְיָ בֶן הָנוֹם נהגו להקריב את הבנים באש לטובת מולך, האל הכנעני. לימים באה המילה גִּיהֶנוֹם לציין שאול ואבדון. כך, למשל, בלשון חז"ל, במסכת אבות, א', ה': "וסופו יורש גִּיהֶנוֹם". הגיהנום, על פי האמונה, הוא מקום העונש והעינוי של הרשעים בעולם הבא. בהשאלה מציינת המילה גִּיהֶנוֹם מקום שבו חווים צרות וייסורים, וכשמדובר בצרות קשות במיוחד, משתמשים בניב, שאף הוא לקוח מלשון חז"ל: "שבעה מדורי גִּיהֶנוֹם" (על פי מסכת סוטה י', עמ' ב').

הגיהנום במסורת היהודית מציין רק תחנת מעבר, שבה מכפרים על חטאי העולם הזה בדרך לעולם הבא. על פי הפרשנות הרווחת, הזמן המרבי להיוותרות בגיהנום לפני המעבר לעולם הבא הוא שנים עשר חודשים. לכן, באמירת "קדיש" על המת, מנסים לסייע לנשמתו להגיע לעולם הבא רק במשך אחד עשר חודשים, שלא ייחשד כרשע, שכבר שנה לא מגיעה נשמתו לעולם הבא.

גרסא דינקותא

צירוף בארמית שתרגומו: "גרסת הינקות", כלומר, לימוד מתקופת הילדות. המילה "גרסא" משמעה בארמית לימוד; והפועל גרס – הוראתו למד. כיום משמעותו גם: טען. הצירוף הופיע במסכת שבת כ"א, ב', ורש"י פירש את הנאמר שם: "גרסא דינקותא מתקיים יותר משל זקנה". זהו ניב המדבר בשבח הלימוד בתקופת הילדות והנעורים. לימוד כזה נותר בזיכרון לכל החיים. ניתן לקשר דברים אלה עם אמרת חכמים בפרקי אבות. משנה, מסכת אבות, פרק ד', משנה כ': "הלומד ילד למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר חדש והלומד זקן למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר מחוק".

פתגם יפה בהקשר זה אומר: מה שדני (הילד) לא למד לא ילמד דן (המבוגר) לעולם.

דוגמאות לשימוש בצירוף:

הקהל שמע וראה על בימת התיאטרון את הפסנתרנית המבוגרת, והיא ריגשה אותו עד דמעות בנגינתה המדהימה. הנגינה בפסנתר היא גרסא דינקותא אצלה.

אף על פי שמשה הוא היום אדם חילוני, לשון הברכות והתפילות נשמרה בפיו כגרסא דינקותא.

דֶּלְפִּיק

שולחן קטן לעבודת אומן או להגשת כיבוד. היום משמעו: שולחן ארוך וצר, המפריד בין הפקידים לקהל (בסניף בנק, בסניף דואר וכדומה), על פי מילון "רב-מילים"; דוכן המפריד בין קהל לבין מי שמשרת אותו (בחנות, במשרד וכדומה), וכן בעיקר במטבח או בפינת אוכל (לוח עץ או שולחן צר וארוך, שמשני צדדיו אוכלים, בעיקר ארוחות קלות. השולחן קרויעל שם העיר דֶּלְפִּי שביוון. בֶּדֶלְפִּי שביוון העתיקה נהגו לבנות שולחן מיוחד, שנקרא DELPHIKS, ומכאן המילה דֶּלְפִּיק, שהופיעה, כצפויה בלשון חז"ל, ששאלה מילים רבות מיוונית.

במסכת כלים כ"ג, א' אנו פוגשים במילה דֶּלְפִּיקִי, שמשמעה שולחן קטן, שעומד על שלוש רגליים, ואשר נועד להגשת תקרובת, או שימש לעבודת בעל מלאכה. לימים נוספה המשמעות של שולחן צר וארוך, של מזנון בחנות, או של מעין מדף מוארך עשוי עץ, שניתן לחברו או לנתקו, בבית קפה, במשרד או בבנק, שהזבן או הפקיד יושב מאחוריו. אך למעשה, בכך חזרו למשמעות המקורית של המילה דֶּלְפִּיקִיס, שהוראתה הייתה גם דולפין, אך גם לוח מתכת ארוך, שצורתו הייתה, כנראה, צורת דולפין, והוא הונחת ידנית ובפתאומיות על סיפון ספינת אויב, שהתקרבו אליה. (מתוך: "מילה ברגע", 143; "למה בעברית", 224).

דֶּלְפִּיקוֹן הוא המוכר או מגיש השירות העומד מאחורי הדֶּלְפִּיק.

דֶּלְפִּיק קבלה – הדֶּלְפִּיק שמאחוריו יושב פקיד קבלה המציע שירות לציבור.

מתחת לִדֶּלְפִּיק/מתחת לשולחן – הוא צירוף שמשמעו: באופן לא רשמי, או לא חוקי, בעיקר העברת סכומי כסף באופן לא חוקי, בניגוד לתקנות או לנהלים.

הגדה

לקט התפילות והברכות ומכלול המדרשים והמזמורים, שאותם קוראים, או "מגידים", בסדר ליל הפסח. **ההגדה של פסח** לא חוברה על ידי אדם אחד. על יצירתה טרח חבר עורכים, ואלה היו גאונים במאות השישית והשביעית לספירה. ההגדה מבוססת על הציווי במקרא: "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבְרַת זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם" (שמות י"ג, 8). כלומר, ספר לבניך על יציאת מצרים! וחכמים קבעו כבר מזמן את האקטואליה שבסיפור יציאת מצרים, באמרה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו, כאלו הוא יצא ממצרים".

ההגדה של פסח בנויה על מהלך הסדר, שנרשם ונקבע במשנה במסכת פסחים י'. שורשה של המילה **"הגדה"** הוא נג"ד, ואחד מפירושיו הוא **למשוך**. אכן, ההגדה נועדה למשוך בעיקר את השומעים הצעירים, ואולי אין זה מקרה, שנוהגים לומר, כי ניגודים – גם הם מהשורש נג"ד – נמשכים זה לזה. מאותו השורש נוצרה המילה **מגיד** במשמעות מטיף, דרשן. בתקופה מסוימת בגלות אירופה, עברו מגידים מעיר לעיר והטיפו ערכי יהדות בהתבססם על מדרשים למיניהם, שמשכו את הלב ואת האוזן. שתי המילים **הגדה** ו**אגדה**, הן היינו הך, ורק במועד מאוחר נעשה בידול משמעות, כך שההגדה היא של פסח, ואילו יתר המדרשים הם אגדה.

גם האגדה, שהיא סיפור דמיוני, רצוף מעשי פלאים, נוצרה כדי למשוך את המאזינים, ממש כפי שכתוב במסכת שבת, פ"ז, עמ' א': "דְּבָרִים שֶׁמוֹשֶׁכִּין לְבֹא שֶׁל אָדָם כְּאֵגֶדָה".

המילה **אגדה** נמצאת לפחות בשלושה צירופים מוכרים בעברית:

אגדת עם – אגדה שעוברת בקרב העם ולא ברור מקורה;

בעל אגדה – חכם הבקי בדברי אגדה, בסיפורי מעשיות ובשיחות על גיבורי המקרא והאומה, בדברי חוכמה ודרשות;

מסורת אגדה – אגדה שנמסרה מדור לדור.

בהגדה של פסח מסופר על **רבי אליעזר** ועל **רבי יהושע** וכן על **רבי אלעזר בן עזריה** וכן על **רבי טרפון**, שהיו מסובין ב**בני ברק** והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה. חוקרי רשומות סבורים, כי ליל סדר זה נערך כנראה בשנת 132 לספירה, ו**רבי עקיבא**, המוזכר כאן, ורבנים אחרים, ישבו לא רק כדי לחגוג את ליל הסדר, אלא שוחחו על המרד ברומאים. רבי עקיבא ראה בבר כוכבא גואל העם. אגב, צומת **מסבים** קרוי על שם המקום שבו הסבו אותם חכמים.

הנוסח העתיק ביותר של ההגדה, הידוע לנו, הוא זה המופיע ב"**סידור רב סעדיה גאון**" מהמאה ה-11. גם העשירית לספירה. נוסח עתיק אחר הוא הנוסח המופיע ב"**מחזור ויטרי**", מהמאה ה-12. גם ב"**משנה תורה**" מאת הרמב"ם, מופיע נוסח עתיק של ההגדה, מן המאה ה-12.

ההגדה המודפסת הראשונה היא מ-1482. ההגדה העתיקה ביותר מקרב הגדות העדה האשכנזית היא **"הגדת הצפונים"** מהמאה ה-14, הכתובה בכתב יד, ובה צוירו בני אדם בעלי ראשים של ציפורים כדי לא לחטוא בעשיית דמות אדם. הגדת כתב היד העתיקה ביותר, המלווה בציורים, היא ממוצא ספרדי ונקראת **"הגדת הזהב"**, ובה 15 עמודים בעלי ציורים מיניאטוריים, המתעדים אירועים מסיפורי התורה ועד ליציאת מצרים. כתב הגדה עתיק אחר הוא **"הגדת סְרִיבּו"** מן המאה ה-13, אף הוא בנוסח ספרד, ומכיל 34 עמודים מעוטרים במיניאטורות. באחדות מן ההגדות מצוירים גם עיטורי אותיות. (מתוך: "מילה ברגע", 199; "למה בעברית", 233).

הגְּדִישׁ אֶת הַסָּאָה או גְּדִשׁ אֶת הַסָּאָה

זהו ניב הלקוח מלשון חז"ל, ומשמעו: הפריז, הגזים, עשה דבר מעבר למידה המקובלת. בתלמוד הירושלמי, במסכת שבת נ"ג, נאמר: "אותו היום קשה לישראל ביום שנעשה בו העגל... בו ביום גדשו את הסאה". הפועל גְּדִשׁ נלקח מעולם החקלאות. שם הפועל **לגדוש** בא בהוראה מקורית של לצבור ולערום ערמה של תבואה; כך אנו מוצאים בתלמוד הבבלי, מסכת פסחים ד', ח': "קוצרין וגודשין". מכאן התפתחה משמעות נוספת, של "למלא בשפע", לעתים בשפע רב מדי.

המילה סָאָה מציינת מידת נפח, שהוזכרה כבר במקרא: "מִהָרִי שְׁלֹשׁ סָאִים קָמַחַ סֶלֶת" (בראשית י"ח, 6). הַסָּאָה היא שלישי האיפה, והיא שקולה ל-13.33 ליטרים.

הפירוש המלא של "להגדיש את הסאה" הוא למלא מעבר למידת הסאה, כלומר לעשות משהו מעבר לגבול סביר (או למצופה), להגיע למצב בלתי נסבל.

הגלם קם על יוצרו

ניב המציין סכנה הטמונה בטיפוח אדם, או רעיון, שעלול בבוא העת לפעול נגד מי שטיפח אותו, ולהביא לפורענות. הניב מתבסס על אגדת "הגולם מפראג". על פי האגדה, בימי הביניים נרדפו היהודים בפראג לעתים קרובות. הם ביקשו את עזרתו של רבי יהודה ליווא בן בצלאל, שהיה איש רב פעלים וכישורים, ונודע בכינויו "המהר"ל" (ראשי תיבות של "מורנו הגדול רבי ליווא") (1609-?1520). המהר"ל היה גדול רבני פראג בכל הדורות. על פי הספר "נפלאות המהר"ל" שנכתב ע"י יהודה רוזנברג ב-1909, נענה המהר"ל לבקשת העזרה של יהודי פראג, והוא יצא בליל ירח מלווה בבנו ובחתנו לגדת נהר וולטבה. שלושתם הכינו בהנחיית המהר"ל בובת אדם, גולם מבוי. המהר"ל חג סביבו שבעה סיבובים ופָּבַע עורו הפך לצבע אש. לאחר שבעה סיבובים נוספים הפך עורו לעור אדם. על מצחו של הגולם חרט המהר"ל בבוץ את האותיות אמ"ת. המהר"ל כתב על פתק את השם המפורש של האל, שָׁם את הפתק בפי הגולם, והגולם קם לתחייה. מעת שקם לתחייה, החל הגולם לנקום באויבי היהודים ונסך ביהודים אמונה רבה. בגלל גודלו ועוצמת מכותיו נסו כל שונאי ישראל על נפשם. בכל ליל שבת הוציא המהר"ל את הפתק מפי הגולם, ואז הגולם צנח ואיבד רוח חיים עד צאת השבת. אבל בערב שבת אחד שכח המהר"ל להוציא את הפתק, ואז **קם הגולם על יוצרו**. הוא הרס את כל מה שבדרכו ופגע קשות אפילו ביהודים. בלית ברירה פנו היהודים שוב לרב, שיצילם. הרב טיפס על כתפיו של הגולם ומחק ממצחו את האות א' מהמילה אמ"ת שחרט על מצחו. ואז צנח הגולם ומת. לפי האגדה שוכב הגולם כבר כשלוש מאות שנים בעליית גג של בית הכנסת אלטנוישל (= הישן-חדש). בית הכנסת עצמו נבנה במאה ה-13. עקב הצפות הגשמים האדירות של קיץ 2002 חדל לשמש את המתפללים והפך לאתר תיירות.

הַחֶכֶם עֵינִיּוֹ בְּרָאשׁוֹ

ניב שמתאר אדם זהיר, שקול, שמבין את מה שלפניו, ולעתים יודע גם "להקדים תרופה למכה". מקור הניב במקרא: "הַחֶכֶם עֵינִיּוֹ בְּרָאשׁוֹ וְהַכְסִיל בַּחֲשֶׁה הוֹלֵךְ" (קוהלת ב', 14).

דוגמה למשפט: על חברי ניתן לומר "החכם – עיניו בראשו". כשהוצעה לו המשרה החדשה, הוא התעניין וחקר את מהות המשימות המוטלות עליו ואת תנאי העבודה, ורק לאחר בדיקה מדוקדקת קיבל את ההצעה.

הניב "החכם עיניו בראשו" הוא למעשה משפט ייחוד. בתחביר אנו מכנים בשם זה משפט, שבמקורו היה בעל מבנה פשוט, ואחר כך הוצא מתוכו שם עצם או תחליפו, והועבר אל ראש המשפט, כדי להבליטו ולייחדו. ברקע של משפט הייחוד "החכם עיניו בראשו" היה משפט בעל מבנה פשוט: עיני החכם בראשו. חלק הייחוד, הלוואי של הנושא "עיניים" (החכם), נמצא בראש משפט הייחוד, ובתוך המשפט ישנו כינוי מוסב (כינוי הקניין החבור יִי שבמילה עיניו; והכינוי החבור י שבמילה ראשו). הכינוי מוסב אל חלק הייחוד, בדיוק במקום, שממנו הוצא חלק הייחוד.

הימנון

מילה שמקורה" בלשון היוונית במילה Hymnos - ὕμνος, שפירושה **שיר תהילה לאלים ולגיבורים**. צורת הריבוי היא הימנונים וגם הימנונות. אלה היו שירי קודש, שהושרו ביוון הקדומה בליווי מנגינות, ושימשו לרוב לצרכים טקסיים, למטרות פולחן. בייחוד נודעו ההימנונים ההומריים, המיוחסים ל**הומרוס**, שכתב שירי שבח לאל היווני **אפולו**.

הימנון נודע אחר הוא לכבודו של **הרמס**, אל הפיקחות והעורמה, וכן התפרסם ההמנון ל**אפרודיטי**, אלת האהבה. ההימנון מתאר הרפתקת אהבים, שנכפתה עליה על ידי זאוס. בעקבות ההשפעה של הלשון היוונית על הלשון העברית בתקופת הכיבוש היווני, נכנסה לעברית מן היוונית המילה '**הימנון**' במשמעות '**שיר שבח והלל**'. כך, למשל, נאמר בשמות רבה מ"ה, ב': 'והיו מלאכי השָׁרֵת בָּאֵין לומר **המנון** לפניו', ובמדרש אחר, לתהילים א', 6, מסופר על זמרים 'המשמיעים **המנון** למלך'.

הקשר בין המילה **הימנון** לבין דת, שנוצר ביוון הקדומה, הוא שגרם לכך, כי משתמשים בספרויות של עמים רבים במושג **הימנון** כמצוין שירי תהילה לאלים, שהאמינו בהם עוד אפילו לפני תקופת המיתולוגיה היוונית.

כך הדבר ב**דוד**, ספרי הקודש ההודיים העתיקים; כן מדברים על **הימנון** בלשונות השומרית, הבבלית, המצרית, האוגריתית, הפרסית ואפילו בתרבות האצטקים של מלכי **קוזקו** בפרו.

עד היום רווח יותר מכול המונח **הימנון** כשיר תהילה בפולחן הנוצרי.

הבלשן ארנסט קליין ציין, כי עוד טרם נתגבש ביוון המושג **הימנון** לציון שיר תהילה לאלים ולגיבורים, שימש השם במקור לציון שיר חתונה, וייתכן שהשם קשור ל-Hymen, שמו של אל הנישואין. בזכות שיר ההלל, ה-Hymen, שהושר לכלות של יוון הקדומה, קיים היום המושג **הימנון** במשמעות שיר לאומי, המשמש כשיר רשמי של מדינה או של ציבור מסוים. חל כאן מעתק סמנטי מאירוע אישי לאירוע לאומי.

ההימנונים הלאומיים הראשונים נתחברו והולחנו בסוף המאה ה-18, כפי שצוין באנציקלופדיה העברית. היו אלה ההימנון האנגלי – "**אל, מלך נצור**", ובצרפת – ה"**מרסייז**" של המהפכה. מאז מונהגים הימנונים ברוב המדינות.

את '**התקווה**', ההימנון הלאומי של מדינת ישראל, חיבר המשורר **נפתלי הרץ אימבר** ב-1879, בעיר יאסי שב רומניה, על פי לחן עממי. מוטיב הפתיחה במנגינת 'התקווה' מופיע בסימפוניה 'מולדאבה' מאת המלחין הצ'כי סמטנה. פרופ' דב סדן ציין במאמרו "גלגולו של הימנון" (כפי שצוטט באנציקלופדיה העברית), כי יש למצוא את מקור ההשפעה על מילות "התקווה" בהימנון הפולני "עוד לא אבדה פולין", שגם בו חוזר צירוף המילים "כל עוד" ("עוד לא אבדה פולין... כל עוד אנו חיים...").

בקונגרס ה-18, שהתקיים בפראג ב-1933, נתקבל "התקווה" כהימנון רשמי של התנועה הציונית.
(מתוך: "מילה ברגע", 532; "למה בעברית", 251).

הכניס ראשו בקולר פנוי

ניב שמשמעו: הפיל על עצמו צרת חינוך; "הכניס ראש בריא למיטה חולה" (על יסוד הכתוב בירושלמי, נדרים, מ"א, ב'). המילה **קולר** מוצאה ביוונית, ובלשון זו מציינת המילה **קולריון** שרשרת לצוואר, שקשרו בה חיה או בהמה, וגם שלשלת ברזל בצוואר של אסיר.

הניב "**קולר תלוי בצווארו**" נוצר על סמך הכתוב במסכת סנהדרין דף ז', עמ' ב': "עשרה שיושבין בדין – קולר תלוי בצואר כלן"; והמשמעות המושאלת של הניב היא: כל האחריות מוטלת עליו. מכאן ניב נוסף הקשור לקולר: "**תלה בו את הקולר**" – הטיל עליו את האשמה או את האחריות. המילה היוונית **קולר** הגיעה אף ללשון האנגלית, ובה המילה **COLLAR** מציינת צווארון, וגם ענק, כלומר מחרוזת.

הכצעקתה

ניב שהוראתו: האומנם הדברים חמורים כל כך, כפי שמשמע מהצעות? מקור הניב בכתוב המקראי: "וַיֹּאמֶר ה' זַעֲקֵת סֹדִם וְעַמָּה כִּי רַבָּה וְחֹטְאֵתָם כִּי כָבֵדָה אֶרֶץ-נָא וְאֶרֶץ הַכְּצַעֲקָתָה הַבָּאָה אֵלַי עָשׂוּ כָלָה וְאִם לֹא אֶדְעָה" (בראשית י"ח, 20-21). המילה מורכבת מכמה רכיבים: היא פותחת ב-"א"א השאלה, שמשמעה – האם? השווה לשאלתו של קין שרצח את הבל: השומר אחי אנוכי? לאחר מכן באה המילה "כצעקתה" – כ"ף הדמיון, כלומר, כ' שמשמעה "כמו", ולבסוף המילה "צעקה" בתוספת ה' הקניין המציינת שייכות לאדם ממין נקבה, "שָׁלָה"; כלומר, הצעקה של העשוקים בכל אחת מהערים סדום ועמורה, ערי החטא במקרא. אם כן, משמעות כל הצירוף **"הכצעקתה"** היא: האם כמו הצעקה שלה? האם יש הצדקה לצעקה הציבורית בעניין כלשהו? הניב מאפשר שימוש במילה "כצעקתה" בצירוף מילת שלילה: **"לא כצעקתה"**. משמעות הניב עתה היא: המציאות טובה מן הצפוי; הצעקה שהושמעה הייתה מוגזמת.

הכתבת על הקיר

משמעות הניב היא סדרת סימנים, המעידים או מרמזים על שינוי רב-משמעות, שעומד להתרחש, אם לא יינקטו צעדי זהירות למניעתו. בימינו התרחבה המשמעות של "הכתובת הייתה על הקיר": נבואת אסון, שאמורה הייתה לשמש התראה ברורה, ובכל זאת התעלמו ממנה והיא התגשמה.

הניב נוצר בעקבות הכתובת המופלאה, שהופיעה על קיר היכלו של בלשאצר, מלך בבל. על פי המסופר בספר דניאל ה', 1-4, ערך בלשאצר משתה, שבו לגמו הוא, שריו, נשיו ופילגשיו מן הגביעים, שנלקחו מבית המקדש, ובכך, כמובן, חיללו אותם. הפרק בספר דניאל נכתב בארמית, שהייתה אז הלשון השלטת במזרח התיכון. מסופר, כי בעת המשתה הופיעו אצבעות של יד אדם וכתבו על הקיר מול הנברשת: "מִנָּא מִנָּא תִּקֵּל וּפְרָסִין". בלשאצר המבוהל קרא לחכמי ממלכתו ולקוסמיה, והבטיח למי שיזהה את הכתוב בגד ארגמן מלכותי, ענק של זהב מלכותי ותפקיד של שליט בממלכתו. לאכזבתו הרבה, איש מבין החכמים והקוסמים לא הצליח לפענח את הכתוב. אז קראו, בלית ברירה, לדניאל, החכם היהודי, והוא פירש את הכתובת כנבואת חורבן בבל.

מִנָּא מִנָּא משמען: מִנָּה וּמִנָּה ה' את ימי שלטון בבל; תִּקֵּל משמעו – שֶׁקֶל ה' במאזניים את ערך מלכות בבל ומצא אותה לוקה בחסר, ולכן החליט, כי תיפול בידי הפרסים (פְּרָסִין). בהמשך הפרק מסופר, כי עוד באותו הלילה נהרג בלשאצר, הפרסים כבשו את בבל, והממלכה הבבלית חולקה בין פרס ומִדִּי.

הלבין פניו

משמעות הניב: גרם לחיוורון פניו של פלוני, כלומר בייש אותו, הטיל עליו חרפה או העליב אותו (בדרך כלל – ברבים, בציבור). מקור הניב בתלמוד הבבלי, והוא מופיע בכמה מקומות: בבא מציעא, נ"ח ב': "כל המלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים"; בבא מציעא, נ"ט א': "...אבל המלבין פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא", ועוד פירושן של האמירות מן התלמוד הוא, שהטלת חרפה או קלון על אדם ברבים, דומה לשפיכות דמים – לרצח.

ניב מקביל במשמעותו, אבל כולל בדיוק את הצבע ההפוך, הוא: "השחיר פניו". גם ניב זה מקורו בתלמוד הבבלי, במסכת שבת, קנ"ב, א': "דברים שאדם עושה בילדותו משחירים פניו לעת זקנתו".

הללויה

מילה עברית נוספת, כמו "אֶמֶן", שחדרה באמצעות הדת ללשונות אירופיות. זוהי מילה המורכבת משתי מילים: הֶלְלוּ + יָהּ, והיא נועדה לבטא שבח לבורא עולם.

מקורה של המילה בפתיחות ובסיומים של מזמורי תהילים, בעיקר קמ"ו-ק"נ. כמו המילה 'אֶמֶן', עברה גם 'הֶלְלוּיָהּ' ללשונות הדת הנוצרית ברחבי אירופה, ומשם היא התפשטה, עם הכנסייה הנוצרית, לרחבי העולם. היא הגיעה לאנגלית העתיקה בצורה: ALLELUIA(H) עוד לפני המאה ה-13 באמצעות הלטינית הכנסייתית, כשעוד קודם לכן חדרה ליוונית הקדומה, בהגיית A בראש המילה במקום H. המילה הגיעה לאיטלקית, לצרפתית לספרדית ואף לרוסית וללשונות סלאביות אחרות. מעבר המילה ליוונית היה באמצעות העברים או הפְּנִיקִים – בני כנען.

את שירת הֶלְלוּיָהּ בדת הנוצרית הנהיג האפיפיור דִּמְסוּס (בסוף המאה הרביעית לספירה), כחלק מן הפולחן של חג הפֶּסְחָא. במאה השישית הנהיג גֶּרְגוֹרִיוֹס הגדול (540-604) את שירת הֶלְלוּיָהּ כחלק בלתי נפרד מן המִיֶּסָה. " (מתוך: "עוד מילה ברגע", 309; "למה בעברית", 249).

הניח מעותיו על קרן הצבי

משמעו של הניב: סיכן את כספו. זהו משל חכמים, שעל פיו, מי ששם את כספו על קרן הצבי יאבד אותו, מכיוון שהצבי קל רגליים, והוא רץ כל כך מהר, עד כי לא ניתן להשיגו, והכסף שעל קרניו ייפול וייעלם. על פי הסבר אחר, של המילונאי אברהם אבן שושן: קרניו של הצבי מתחלפות בכל שנה, והכותב דבר מה לתעודה על קרניו יאבד את התעודה, כי בתוך שנה, לכל היותר, יתחלפו הקרניים והמסמך יאבד. חז"ל טבעו את הניב **"כתב על קרן השור"** בניגוד לכך, כדי לציין שתעודה כזאת שתונח על קרן השור היא תעודה קיימת, כי קרני השור אינן מתחלפות כקרני הצבי.

מקור הניב בספרות חז"ל: "מי שהלך למדינת הים (לאחת מהארצות שמעבר לים) ועמד אחד ופרנס את אשתו. חנן אומר: איבד את מעותיו. נחלקו עליו בני כוהנים גדולים, ואמר: ישבע כמה הוציא ויטול, אמר רבי יוחנן בן זכאי: יפה אמר חנן, הניח מעותיו על קרן הצבי" (משנה, כתובות י"ג, ב').

דוגמה של משפט: האיש מכר את ביתו כדי לרכוש בית עסק במקום נידח, וכמה מחבריו אמרו לו, כי הניח את מעותיו על קרן הצבי, ממקום כזה לא יוכל להתפרנס.

הפך עורו

זהו ניב שנוצר מן הפסוק המקראי: "הִיפֹךְ כוֹשֵׁי עוֹרוֹ וְנִמְרַחֲבֵרְתִּיו" (ירמיה י"ג, 23). המשמעות המילולית היא: האם יכול הכושי להפוך את צבע עורו, והאם יכול הנמר לבטל את הפסים הצבעוניים שעל גופו? התשובה הברורה על השאלה הזאת היא שלילית, ומכאן כוונת הפסוק היא, שהאדם אינו מסוגל להפוך, או לשנות, את אופיו. הניב "**הפך את עורו**", לעומת זאת, פירושו, שלמרות הסיכוי המזערי שאדם יחליף אופיו והתנהגותו, קיימים מקרים שבהם דבר מה משפיע על האדם כל כך, שהוא משתנה, ומתנהג באופן בלתי צפוי, באופן שונה ואולי אף מנוגד לאופיו המקורי. הקונוטציה של הניב היא בדרך כלל שלילית: האדם ש"הפך עורו" הפתיע לרעה את הסובבים אותו; הם לא ציפו, ואף נפגעו מהשינוי שחל באופיו ובהתנהגותו.

משפט לדוגמה: חברי עקשן מאוד, הוא לעולם לא יוותר, הוא לא יהפוך את עורו.

הקדים קנה לִשְׁט

ניב שמשמעו: בלע מזון שלא באופן הנכון, תוך הכנסתו לתוך קנה הנשימה במקום לִשְׁט, המוביל לקיבה. הניב מתבסס על הכתוב בתלמוד הבבלי, במסכת תענית, ה', ב': "אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לִשְׁט ויבוא לידי סכנה".

הִשְׁט הוא הצינור המחבר את הלוע עם הקיבה באמצעות התנועות השריריות שלו נדחף המזון, שנכנס מן הלוע, אל עבר הקיבה. בשעת הדיבור קנה הנשימה פתוח, ואילו הוושט סגור, ובעת האכילה הקנה סגור ואילו הוושט פתוח. לכן, בעת דיבור בשעת האכילה, המזון עלול לעבור בטעות מן הלוע, במקום אל הוושט, אל קנה הנשימה, ולגרום לחנק.

כדי להבין את גיזרונה של המילה "ושט", נוכל להסתייע במקבילות המילה בלשונות השמיות: בארמית – וְשָׂטָא, ובערבית – וְסָט; בעברית, בארמית ובערבית משמעות המילה היא **אמצע**.

השלכה

"השלכה" היא זריקה של משהו לא רצוי, הטלה. זהו שם הפעולה של הפועל השליך.

במילון 'רב מילים' הוזכרה משמעות נוספות של השלכה: "השפעה הנודעת לאירוע או למצב מסוים, תוצאה שיש לצפות לה, דבר המשתמע מדבר אחר".

עוד פירוש הוא בתחום הפסיכואנליזה. הפסיכואנליזה היא ענף מיוחד בחקר הנפש, והיא פותחה על ידי הרופא והחוקר היהודי זיגמונד פרויד. עיקרה בהנחה, כי חיי האדם מונעים על ידי מאוויים הגלומים בתת מודע שלו. כך, למשל, ההשלכה היא מנגנון הגנה, שבו "משליך" אדם תכונה או תכונות שליליות באישיותו אל עבר העולם שמחוצה לו, ומייחס אותן לאנשים אחרים, כמאמר חז"ל: "כל הפוסל במומו פוסל" (על פי קידושין ע', א'). פתגם זה משמעו: מי שמגנה אחרים, משליך עליהם תכונות שליליות הנמצאות בו עצמו.

ובמקום אחר הזהירו חז"ל: "מום שבך אל תאמר לחברך" (בבא מציעא נ"ט, ב'). כלומר: הימנע מלגנות אחרים על פגמים שאתה עצמך לוקה בהם.

ועוד ניסחו חכמים את אזהרתם המוצלחת ביותר למעבירי ביקורת על אחרים: "אמר רבי טרפון: תמה אני אם יש בדור הזה המקבל תוכחה. אם אמר לו טל קיסם מבין עיניך, אמר לו טל קורה מבין עיניך. אמר לו אלעזר בן עזריה: תמהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח" (ערכין ט"ז, ב'). רבי טרפון טען כי אנשים אינם נוטים לקבל דברי ביקורת; במקום זאת תוקפים את מי שמבקר אותם. בעקבות זאת העיר רבי אלעזר בן עזריה, כי הוא מסופק אם יש אדם אחד המשמיע דברי תוכחה כפי שצריך, ובהתחשב בתגובות הצפויות.

השערה

"השערה" היא סברה, הנחה או הסבר כלשהו, שמישהו מעלה לתופעה בתחום מדעי הטבע, החברה או הרוח. ההשערה באה, בכל מקרה, כהנחה שאיננה ודאית. השערה במדעי הטבע ובמדעי החברה היא טענה שהועלתה על ידי החוקר, שטרם הוכחה או הופרכה.

כזה היה "המשפט האחרון של פֶּרְמָה", שזכה להוכחה רק לאחר כ-350 שנה. פֶּרְמָה (FERMAT) היה גאון במתמטיקה, שחי במאה ה-17 בצרפת, וניסח משפטים מתמטיים שכולם, למעט האחרון שבהם, הוכחו עד למאה ה-19. ב-1637 ניסח את המשפט האחרון שלו [בעבור N טבעי גדול מ-2 לא קיימים מספרים טבעיים גדולים מ-0 (אפס) Z, Y, X המקיימים את המשוואה $X^n + Y^n = Z^n$]. הוא טען שיש בידו הוכחה, אך היא לא נמצאה עד היום בעיזבון שלו. המשפט האחרון הדחים את העולם המתמטי בן ימינו. מתמטיקאים יצאו מדעתם כדי להוכיחו, ומקצוענים איבדו את הקריירה שלהם, כפי שמסופר בספרו של סיימון סינג, "המשפט האחרון של פֶּרְמָה", שתורגם לעברית על ידי עודד שטר. רק ב-1995, כעבור 358 שנים, הוכחה נכונות המשפט האחרון של פֶּרְמָה על ידי המתמטיקאי הבריטי אנדרו ויילס (WILES).

חוקרי מדע טוענים, שאם יוכח, כי **השערה** אינה ניתנת להוכחה או להפרכה, אפשר יהיה לצרף את ההשערה או הפרכתה לאוסף האקסיומות (מוסכמות).

בספרותנו מצוי הניב: **השערה בעלמא**, שמשמעו: סברה סתמית.

השורש של המילה השערה הוא ש-ע-ר ומשמעו להניח, לסבור. מאותו השורש נוצרה המילה שְׁעוּר, שציינה בימי הביניים גם כן השערה והערכה, לאחר שקודם לכן בלשון חז"ל הוראתה הייתה מידה או כמות.

המילה **בעלמא** היא מילה ארמית שתרגומה המילולי הוא – **בעולם**; אך הוראתה – **סתם**.

ניב אחר הוא **לשיעורין**, ומשמעו: במנות מדודות ושקולות, לא בבת אחת.

זָקָה

כיום משמעות המילה "זָקָה" היא קשר, יחס רגשי או נפשי לדבר מה. מקור המילה בלשון חז"ל: "זָקָת הבעל" (סנהדרין נ"א, ב'), ושם המשמעות מתקשרת ליחסי משפחה. המילה זָקָה באה לציין קשר אישי בין אישה שנאלמנה לבין בעלה המנוח. מדובר במצב שבעלה לא הותיר בנים. על פי ההלכה האישה אסורה לגבר אחר לפני הייבום והחליצה.

סוג אחר של זיקה קשור לעולם הכלכלי. במילון ספיר אנו מוצאים בערך זיקה הגדרה כלכלית של מילה זו: "זכות שיש לאדם ברכוש או בעסק לטובת ההנאה הכספית שהוא מפיק מזכות זאת".

אך דומה שיותר מכל רווחת המילה זָקָה בתחום הכימיה. עד כדי כך שהזיקה הכימית יצרה את האמרה הרווחת בסלנג "יש (או אין) כימיה ביניהם". אותה כימיה הנוצרת בין אנשים קרויה במשלב העברית הגבוהים יותר: זָקָה. מקור מושג זה הוא בהשפעת המילה הצרפתית RAPPORT. כשיש ראפור, דהיינו זיקה, בין אנשים סביר להניח שהם ייהנו זה מזה וירגישו נוחות זה עם זה.

בלשון חז"ל יש גם משמעות נוספת של חיוב, חובה: "לקט ושכחה אין בהן זָקָת תרומה ומעשרות" (ירושלמי, תרומות, מד, עמ' ב').

שורש המילה זָקָה הוא זק"ק ומשמעותו העיקרית לקשור, אך גם להצטרך. בעל חיים ממשפחת הלטאות הקרוי "זָקִית" נושא שם זה, משום שהזִקִית מתאימה עצמה לחיים על עצים ושיחים, לצרכי הגנה והסוואה מאויביה, והיא מחליפה צבעים וקושרת אותם לסביבת חייה.

הנזקק קרוי כך כי הוא זקוק לכמה מצרכים, שהם חייבים להיות קשורים בחסדי אחרים.

מלימודי התחביר מוכר לכם "משפט זיקה"; במשפט המורכב, משפט זיקה הוא סוג של פסוקית לוואי, המתלווה לשם עצם במשפט העיקרי. פסוקית הזיקה מתאפיינת בפתיחה: **אשר** או **ש...**

זָרַת

"זָרַת" היא האצבע הקטנה ביותר בכף ידנו. השם זָרַת התקצר מ-***זָעֶרַת**. "**זָעִיר**" היא מילה ארמית שמקבילתה בעברית היא זָעִיר, ומשמעותה – קטן, פעוט, רך. לעומת ה**זָרַת**, שהיא האצבע הקטנה ביותר בכף היד, מכונה האצבע הגדולה **אָגוּדָל**, ושורשה גד"ל כשורש של המילה **גָּדוֹל**.

במסכת מנחות י"א, ב' מוזכרות במשפט אחד כל אצבעות כף היד: "זו זָרַת, זו קָמִיץָה, זו אֶמָה, זו אָצְבָע, זו אָגוּדָל".

זָרַת היא גם מידה מקראית: "זָרַת אָרְכּוֹ וְזָרַת רָחְבּוֹ" (שמות ל"ט, 19). המקבילה של ימינו למידת הזרת, בת כ-20 הסנטימטרים, היא המילה הערבית הרווחת בסלנג – "**שיֵבֶר**"; והיא מציינת את המרחק מקצה הזרת (ומכאן השם) עד קצה האגודל, כשכף היד פתוחה לרווחה באופן מרבי. אגב, מן המילה הערבית **שיֵבֶר** נוצר המילה "**שִבְרִיה**" **شِبْرِيَّة** המציינת פגיון באורך כזה. (מתוך "למה בעברית", 275).

חֲדָשִׁים לְבָקָרִים

ניב שהופיע לראשונה בספר איכה ג', 23: "חֲדָשִׁים לְבָקָרִים רַבָּה אֶמְוֶנֶתְךָ". משמעות הניב: בכל בוקר גדולה נאמנותך, ה', למייחלים לעזרתך. כלומר: כל בוקר הוא יום חדש. ובו קורים דברים חדשים. מכאן המשמעות המושאלת של הניב, שכל בוקר טומן בחובו בשורה חדשה. הדבר נאמר על התרחשויות הקורות לעתים תכופות, לעתים קרובות (על פי רב-מילים).

אף שמוצא הניב במקרא, רווח בימינו הניב גם בצורה "חדשות לבקרים", שמשמעותו: כל פעם מחדש קורה דבר-מה.

חוזר חלילה

זהו ניב שראשית שימושו בלשון חז"ל. המילה "חֲלִילָה" נוצרה מהשורש חל"ל, המצוי גם במילה מחוללים (= רוקדים). המחוללים סובבים במעגל, ולכן חֲלִילָה עניינו סיבוב, ו-חוזר חלילה מצביע על מחזור, מצב שבו משהו חוזר על עצמו כבתנועת מחוללים מעגלית.

אין קשר בין המילה חֲלִילָה שבניב "חוזר חלילה" לבין המילה חֲלִילָה שבניב "חס וחלילה", המציין, כמו "חס ושלום", ביטוי של הסתייגות או הימנעות. המילה חֲלִילָה בצירוף חס וחלילה מציינת התרת איסור, חילול, הפיכת דבר מקודש לחול.

חפֿשׁ בְּנֵרוֹת

זהו ניב שפירושו: טרח לחפֿשׁ ביסודיות, השקיע מאמצים רבים בחיפוש דבר מה, חיפֿשׁ היטב. מקור הניב בתנ"ך: "בָּעֵת הַהִיא אָחַפֿשׁ אֶת יְרוּשָׁלַם בְּנֵרוֹת" (צפניה א', 12). במשפט זה התכוון הנביא צפניה לומר שהקב"ה יחפֿשׁ בנרות (כלומר ביסודיות) את החוטאים.

דוגמה של משפט: כל השבוע חיפֿשתי בנרות מכתב חשוב, ורק לאחר שהפכתי כמעט כל נייר בביתי נמצאה האבדה.

הניב "חיפֿש בנרות" נוצר בתקופת התנ"ך, שבה אמצעי התאורה היחיד היה הנרות. הסתייעו בנרות כדי להאיר בעת החיפוש פינות חשוכות שאולי בהן הסתתר מושא החיפוש. לימים חלה הרחבה במשמעות הניב לציון חיפוש יסודי בכל פינה ובכל קרן זוית גם היא חשוכה.

חֲצָה אֶת הָרוֹבִיקוֹן

זהו ניב, שמשמעו: הגיע אל נקודת אל-חזור, יצר מחויבות שאי אפשר לסגת ממנה.

מקור הניב בסיפור ההיסטורי הבא: בשנת 49 לפני הספירה הסיע יוליוס קיסר (102-44 לפני הספירה) את צבאו מגאליה לאיטליה, במגמה לעלות על רומי ולהדיח את פומפיוס, ששלט אז באיטליה. הוא ניצב עם חייליו ליד הנהר רוביקון בגבול הצפוני של איטליה. הוא ידע, כי על פי החלטת הסנאט הרומי, מי שחוצה את הרוביקון נחשב לבוגד, ולכן היסס.

גדליה אלקושי, חוקר אוצר הפתגמים והניבים הלטיניים, סיפר בספרו, כי אחד מחיילי יוליוס קיסר, גבר רם קומה ונאה, ישב על הגשר שעל נהר הרוביקון וחילל בחליל; נגינתו משכה את החיילים אל הגשר; לפתע זינק המנגן וחתף את חצוצרת הקרב מאחד החיילים ומיד חצה את הגשר ותקע תקיעות מלחמה בחצוצרה. יוליוס קיסר, שהיסס תחילה, ראה במעשה החייל אות מהאלים, ולכן חצה את הגשר והכריז את ההכרזה הרומית המפורסמת: ALEA IACTA EST = "הקובייה הושלכה", או "הפור נפל". הייתה זו חציית קו אדום על ידי יוליוס קיסר ומעשה הכרזת מלחמה שלו על קיסר רומי, פומפיוס.

בימינו רווח הניב במשמעות מושאלת של חציית קווים אדומים כשמדובר בהתנהגות לא הולמת, בעיקר של פוליטיקאים.

חקלאות

מילה שמקורה בשורש חק"ל. שורש זה מצוי בשפות השמיות: בערבית בצורה **חקל**, במשמעות: **שדה** (זרוע), ולעברית הגיעה המילה מארמית, מן המילה: **חקלא** = שדה. השם **חקל** הוא שיכול אותיות של חלק או של חלקה, ומילים אלה מצויות בעברית מקדמת דנא. כבר בספר בראשית אנו מוצאים את המילים '**חלקת השדה**'. בפרק ל"ג, פסוק 19, אנו קוראים: 'וַיִּקֶן אֶת חֲלֶקֶת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶת אָהֱלֹו'.²¹³

מאחר שהחקלאות הייתה אחד ממקורות הפרנסה הקדומים בתרבות אנוש בכלל, ובקרב העמים השמיים בפרט, היה נושא החלוקה לחלקות שדה חשוב ביותר, וכך נוצרו משורש חל"ק השמות **חקל** בערבית ו**חקלא** בארמית, תוך שינוי סדר האותיות. מן השורש משוכל האותיות נתקבל בעברית המושג **חקלאי**, הבא לציין את בעל החלקה או ה**חקל**, כלומר האיש המעבד אותה. כן נוצר המושג **חקלאות**, אשר במובן מצומצם התייחס לקשת של פעולות לייצור חומר גלם מעבודת האדמה, ומגידוליה לצורכי מזון.

במרוצת הזמן באה ה**חקלאות** לציין במובן הרחב את מכלול צורות המשק, ואת כלל הפעולות והעבודות, שנועדו כדי לייצר מוצרי מזון ותעשייה מפרי האדמה ומתנובתן של חיות הבית, שגידולן קשור לחקלאות. השיטות הפרימיטיביות, ובמרכזן המחרשה, שהומצאה באלף החמישי לפני הספירה, נעשו במרוצת הזמן שיטות מתקדמות, המבוססות על מדע הטכנולוגיה. (מתוך: "מילה ברגע", 213; "למה בעברית", 296).

נשיא ארה"ב לשעבר, דווייט אייזנהאואר, העיר פעם בציניות את המשפט הבא: "החקלאות נראית קלה למדי, כאשר המחרשה שלך היא העיפרון, וכאשר אתה נמצא אלף מילין משדה תבואה". תומס ג'פרסון אמר: "חקלאות היא הראשונה והיקרה ביותר בכל האומנויות".

חֶרֶב פִּיפִּיּוֹת

חרב חדה ומלוטשת משני קצותיה, ולכן היא עלולה לפגוע באוחז בה; מי שמנסה לפגוע בחרב כזאת בזולת עלול להיפגע בעצמו. כבר בתקופת הברונזה, כשהומצאו להבים חדים וארוכים, השתמש האדם בחרב ככלי נשק קר שנועד לדקור ולשסף את המותקף.

החרב מורכבת מניצב ומלהב, שהפך מחלק חד עשוי נחושת לחלק של פלדה או מתכת אחרת.

הפה הוא הצד החד, שממנו החרב "אוכלת", כלומר הורגת. מכאן גם הניב "לפי חרב": "וְאֵת חֲמוֹר וְאֵת שָׂכָם בָּנוּ הָרְגוּ לְפִי חֶרֶב וַיִּקְחוּ אֶת דִּינָה מִבֵּית שָׂכָם וַיֵּצְאוּ" (בראשית ל"ד, 26). חרב פיפיות נקראת כך, כי יש לה שני פיות, בניגוד לחרב רגילה בעלה פה אחד, כלומר, בעלת חוד אחד. שני פיות בחרב נועדו להרוג בקלות ומהר.

משמעות הצירוף **חֶרֶב פִּיפִּיּוֹת** בהשאלה: סכנה כפולה, נשק שעשוי להועיל אך עלול גם לפגוע במחזיק אותו, כמו ב**וּמְרַנֵּג**. מקור הצירוף במקרא: "וַיַּעַשׂ לוֹ אֹהֶד חֶרֶב וְלָהּ שְׁנֵי פִּיּוֹת גָּמָד אֶרְכָּה" (שופטים ג', 16). הצירוף מופיע במפורש בתהילים קמ"ט, 6: "רוּמָמוֹת אֵל בְּגִרוֹנָם וְחֶרֶב פִּיפִּיּוֹת בְּיָדָם".

באוסטרליה הרחוקה הפיקו הילידים המקומיים כלי נשק המכונה **בוּמְרַנֵּג**. מרדכי רוזן מסביר כי זהו מכשיר עשוי קנה עץ כפוף ומעוקם, המשמש כנשק קליעה. נשק זה, הנזרק אל עבר המטרה, חוזר לזורק אם הוא מחטיא את המטרה. המילה **בוּמְרַנֵּג** משמשת גם במשמעות מושאלת של מהלך, הגורם לתוצאות הפוכות מן המצופה ופוגע לבסוף ביוזם המהלך. הילידים קראו לו: **WO-MUR-RANG** – מושג המקביל כאמור ל**חֶרֶב פִּיפִּיּוֹת**. זהו המונח שהופיע ברשימת המילים בלשון הילידים שנקראו **אֶבְאוּרִיגִ'ינִים** ב-1798. את הרשימה הכין פקיד רשמי בכיר של מושבת פורט ג'קסון שבאוסטרליה.

החרבות המפורסמות ביותר בהיסטוריה התפרסמו בעת העתיקה ברומא, כל חרב כזאת נקראה **גִּלְדִּיוּס**, ומכאן המילה **גִּלְדִּיאָטוֹר**, שבאה לציין את שמו של אוחז החרב או הסיף, שנלחם בקולוסיאום בגלדיאטורים אחרים או בחיות. פרח ה**גִּלְדִּיוֹלָה** קרוי **סִיפֵּן**, כי כל עלה שלו מזכיר גִּלְדִּיוּס, כלומר כלי **סִיף**. (מתוך "מילה ברגע", 276).

חֶשְׁכוֹ עֵינָיו

פירוש המקורי של הניב: **ראיתו נפגמה**, על פי הכתוב בתהילים ס"ט, 24: "תִּחְשַׁכְּנָה עֵינֵיהֶם מִרְאוֹת". בלשון ימינו משמעות הביטוי "חשכו עיניו" היא כדלהלן: הוא ראה מראה קשה, וחש תדהמה, בהלה וצער.

לדוגמה: כששבו התושבים לביתם לאחר השרפה חשכו עיניהם למראה ההרס.

החושך הוא העדר אור וסמל לצרה ולפורענות. הניב מצוי במקרא גם במשמעות מושאלת, של חוסר יכולת לראות את אור העולם ואת הדברים היפים שבו, מרוב יגון וצער: "עַל זֶה הָיָה דָּוָה לִבִּנוּ עַל אֱלֹהֵי חֶשְׁכוֹ עֵינֵינוּ עַל הָרַצִּיּוֹן שְׁשָׁמָם" (איכה ה', 17-18).

מאוחר יותר בלשון חז"ל נוצר הניב "החשיך את עיניו", שמשמעו: גרם לו רוב צער.

בימינו רווח השימוש במונח הלועזי **BLACKOUT**, בהוראה של אובדן זיכרון זמני באשר לפרט כלשהו או לאירוע מסוים. כמקבילה עברית למונח הזה, הציעה האקדמיה ללשון את המילה "**חֶשְׁכוֹן**", השקולה במשקל קטלון, המציין בעיקר מצבי מצוקה, כמו: דְּכָאוֹן, חֶפְזוֹן, צִמְאוֹן.

חשמל

מילה המוזכרת בספר יחזקאל, בחזון המרכבה של הנביא. בין היתר כתוב, שראה "אש מתלקחת ומתוכה כעין החשמל מתוך האש". כמה מילונאים פירשו את המילה **חשמל** כאבן יקרה מבריקה. בתרגום השבעים (ספוטאג'ינטה), תרגום התנ"ך ליוונית, תרגמו את המילה המקראית חשמל ליוונית באמצעות המילה **ΕΛΕΚΤΡΟΝ** - **ΕΛΕΚΤΡΟΝ**. בתרגום הלטיני, הקרוי וולגטה, תורגמה המילה **חשמל** כ-**ELECTRUM**. זוהי מילה שמשמעה ב ענבר, שרף מאובן שניתן לליטוש ומתחשמל בקלות, ומושך אליו לאחר שפשוטו גופים קלים. אותה המילה ציינה ביוונית גם סגסוגת (עירוב) של זהב וכסף, בגלל דמיון צבעה לענבר.

המשורר יהודה לייב גורדון (1830-1892) התבסס על התרגום היווני "אלקטרון" למילה חשמל (שהופיעה במקרא), ועל המושג המודרני שנגזר ממנו – **ELECTRICITY**, ועל פי זה חידש את המונח **חשמל**.

בלשון הדיבור רווח הביטוי "**היה חשמל באוויר**", שמשמעו: הייתה מתיחות ודריכות רבה, האווירה הייתה מתוחה. מכאן גם הצירוף "אווירה מחושמלת".

בפיזיקה מדברים על "חשמל חיובי" ועל "חשמל שלילי". חשמל חיובי הוא מטען חשמלי הנובע מעודף פרוטונים על אלקטרונים, וחשמל שלילי הוא מטען חשמלי הנובע מעודף אלקטרונים על פרוטונים. כלי תחבורה הדומה לקרון רכבת, ונע בכוח החשמל על מסילת ברזל בתוך העיר, קרוי "**חשמלית**". ונסיים בהערת לשון: בעל המקצוע העוסק בתיקוני חשמל קרוי **חשמלאי**. (מתוך: "מילה ברגע", 345; "למה בעברית", 303).

טבח

מילה שנוצרה מן השורש טב"ח, שמשמעותו העיקרית: שחיטת בהמות למאכל אדם, ככתוב בבראשית מ"ג, 16: "וַיֵּרָא יוֹסֵף אֶתָם אֶת בְּנֵימִין וַיֹּאמֶר לְאַשֵׁר עַל בֵּיתוֹ הֵבֵא אֶת הָאֲנָשִׁים הַבְּיָתָה וְטָבַח טָבַח וְהָכֵן כִּי אֲנִי יֹאכְלוּ הָאֲנָשִׁים בְּצֹהֲרֵי"; אך המילה **טבח** מופיעה גם במשמעות של שפיכות דמי אדם, כבהמות, ללא כל רחמים: "וּמִבְּחָר בַּחוּרָיו יִרְדּוּ לְטָבַח" (ירמיהו מ"ח, 15).

מן השורש טב"ח נוצרה גם המילה **מִטְבָּח**, שמשמעה במקור היה **מקום לטבח בהמות**, כלומר, לשחיטת בהמות; שריד לכך נותר בצירוף "בית מִטְבָּחִים" שפירושו **מִשְׁחָטָה**. צירוף זה מופיע כבר בלשון חז"ל: "ולא נראה זבוב בבית המִטְבָּחִים". עוד קודם ללשון חז"ל, הופיעה בלשון המקרא המילה "מִטְבָּח" במשמעות הָרֶג, טָבַח או מקום שחיטה: "הָכִינוּ לְבָנָיו מִטְבָּח" (ישעיהו י"ד, 21); ואותה המילה באותה המשמעות מופיעה בשירת "מעוז צור" לחנוכה: "לעת תכין מִטְבָּח מִצַּר הַמִּנְבֵּחַ".

לימים, השתנתה משמעותה המקורית של המילה מִטְבָּח, וממקום השחיטה של הבהמות ששימשו למאכל, הפך השם, כנראה בהשפעת הלשון הערבית, למקום הבישול של בשר הבהמות, והוא מתייחס, עד היום, לחדר מיוחד בתוך הדירה, שנועד לבישול תבשילים לבני הבית, ואפילו למקום המשמש לאכילה ולשתייה. אצל מי שצמחוני לא נותר במילה מִטְבָּח כל שריד לבשר.

המילים **מִטְבָּח** או **מִטְבָּחוֹן** הגיעו לתחום המדיני, והם משמשים מושגים פוליטיים. ה"מִטְבָּח" הפוליטי הוא מקום מפגש של מנהיגות מדינית או של אנשי הנהלה בני-סמכא ובעלי השפעה, לצורך קבלת החלטות באורח לא רשמי; וה"מטבחון" הוא כינוי למבחר מצומצם של שרים, מן המקורבים ביותר לראש הממשלה בישראל, לשם קבלת הכרעות פוליטיות, כלכליות או חברתיות. המושג נוצר בפוליטיקה הישראלית בעקבות מנהגה של ראש הממשלה לשעבר, גברת גולדה מאיר, לכנס מבחר מצומצם של שרים לשם "בישול" החלטות פוליטיות במטבחה. (מתוך: "מילה ברגע"; "למה בעברית", 305).

טבין ותקילין

ניב שהגיע ללשוננו מן הלשון הארמית, ומשמעו בארמית: טובים ושקולים. במקורות הופיע הניב בסיפור: "רב לן דינרים מבתו של ר' חייא, לבסוף עלה שער הדינר, בא לפני ר' חייא, אמר לו: לך שלם לה טבין ותקילין" (בבא מציעא מ"ד, עמ' ב'), כלומר: שלם לה את מה שלוית ממנה, לפי השער החדש של הדינר. בעברית בת ימינו הניב מציין את ערך התשלום. כך למשל, ניתן לומר, שאברהם אבינו שילם תמורת מערת המכפלה ארבע מאות שקל כסף טבין ותקילין. בלשון ימינו, כאשר אנו אומרים **טבין ותקילין**, אנו מתכוונים בעיקר לתשלום במזומן.

במטבעות מתכת שבהם השתמשו האנשים בעבר הרחוק חלה לעתים (כמו בימינו) הפחתת משקל, שנבעה מעצם השימוש, עקב שחיקה קלה או ש/סריטות. חז"ל דנו במידת השחיקה שבה עדיין נשמר ערכו המקורי של המטבע, גם אם פחת משקלו. פסיקת רב חייא נועדה להוציא את רב מספק, ולכן קבע כי על רב להחזיר מטבעות טובים, לא שחוקים או ש/סרוטים, מטבעות עוברים לסוחר כמו אלה שלוה, וכן שקולים, כלומר שווים למשקלם המקורי, בלי הפחתה במשקל.

שתי הצורות של שמות העצם בניב הארמי **טבין ותקילין** מסתיימות בסיומת "-ין", שהיא סיומת הריבוי הארמית המקבילה לסיומת העברית: "ים". יש כמה צורות לשון עבריות הרווחות גם בימינו, ובהן סיומת הריבוי הארמית "-ין"; כך, למשל, "חמין" במקום – חמים; "נישואין" במקום – נישואים; "גירושין" במקום – גירושים.

שורש המילה הארמית **תקילין** הוא תק"ל, והוא מקביל לשורש העברי שק"ל. בכמה מילים עבריות, שבהן אחד העיצורים הוא "ש", מופיעה במקבילה הארמית "ת". מעניין להשוות להקבלה דומה בין שְלֹשׁ העברית ל-תִּלְתָּהּ הארמית, וכן בין שמונה העברית ל-תמניא הארמית, ובין שור העברי לתוֹרָא הארמי.

טירון

כיניו של החייל המגויס, העובר את שלבי ההכנה לחיול. אין זו מילה עברית במקורה. המילה טירון הגיעה אל העברית מן הלשון הלטינית העתיקה, לשון הרומאים, שנודעו כגדולי הלוחמים בהיסטוריה, וברומית **TIRO** הוא **חייל צעיר**. בהשאלה, המילה מתייחסת למישהו חדש במקצוע או במפעל; זהו כינוי למתחיל, שטרם התמחה. ברוח זו אנו מוצאים בלשון חז"ל את המשפט: "בשעה שנגלה הקדוש על משה, טירון היה משה לנבואה" (שמות רבה ג').

מהמילה **טירון** נוצר שם התואר **טירוני** בהוראה של ראשוני; וכן שם העצם המופשט **טירונות**, המציין את תקופת ההכשרה לחיילות.

פתגם לטיני יפה אומר: "איש טוב תמיד טירון". את הפתגם טבע המשורר הרומי מַרְטִיָאֵלִיס, שחי בסוף המאה הראשונה לספירה. הוראת הפתגם כפולה: א. אדם טוב נשאר כל חייו תמים, והוא דומה בכך לטירון חסר ניסיון, שקל מאוד לרמות אותו. ב. אדם טוב רואה עצמו כל חייו כתלמיד, ומוכן להתנסות בטעויות, מכיוון שהוא שוקד כל חייו על השתלמות רוחנית ומוסרית. (מתוך: "מילה ברגע", 513).

טלית שכולה תכלת

זהו ניב הבא לציין בהשאלה אדם או דבר, שהוא טהור לחלוטין, בלי פגם כלשהו. בבראשית ט"ו, 38, אנו קוראים: "וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כְּנָפֵי בְּגָדֵיהֶם לְדֶרֶתָם וְנָתַנוּ עַל צִיצִית הַכֶּנֶף פֶּתִיל תְּכֵלֶת". תכלת היה חומר צבע סגול, שהופק מהפרשת בלוטה של חילזון הארגמן, שצבעו בו בעבר את פתילי הציצית. מפסוק זה נוצרה סוגיה תלמודית, שהוצגה בתלמוד הירושלמי, מסכת סנהדרין כ"ז, ד', שם מסופר על קורח, שבא בשאלה קנטרנית לפני משה ואמר לו: "טלית שכולה תכלת, מהו שתהיה חייבת בציצית?" כלומר: האם טלית שכולה תכלת חייבת בציצית? במילים אחרות: האם אביזר קדוש (כמו הטלית) צריך תוספת קדושה של חוטי ציצית? וזהו רק המשל. הנמשל הוא: "האם עם שכולו קדוש צריך אתכם, משה ואהרן, כדי שתהיו סימני הקדושה שלו?!" כי כל העדה קדושה, ומדוע תתנשאו על קהל ה'?" ומשה ענה להם, שגם אם הטלית עשויה בהידור רב וכולה תכלת, היא חייבת בציצית. הטלית נועדה לבדוד את המתפלל ולהרחיקו מסביבתו, כדי שיוכל להתרכז בתפילה.

בימינו, הניב "טלית שכולה תכלת" נאמר בנימת לגלוג על מי שמציג עצמו כצדיק בלי כל פגם.

הטלית מזכירה את הטובה הלבנה, שהתהלכו בה מועמדים לסנאט הרומי. הטובה הלבנה סימלה את הטוהר וניקיון הכפיים ברומי העתיקה.

טמן ידו בצלחת

ניב שפירושו: התעצל, ישב בלי מעשה, בחיבוק ידיים, הלך בטל. מקור הניב בספר משלי, פעם בפרק י"ט, 24: "טמן עצל ידו בצלחת גם אל פיהו לא ישיבנה"; ופעם בפרק כ"ו, 26: "טמן עצל ידו בצלחת נלאה להשיבה אל פיהו". בפתגמים המקראיים, הפועל **טמן** משמעו: הסתיר, הצפין. והמילה **צלחת** משמעה כיס של בגד, ולכן הוראת הניב "**טמן ידו בצלחת**" – הסתיר את ידו בכיס בגדו, במקום להפעיל אותה בעשייה, הוא אפילו אינו מקרב אותה אל פיו כדי שלא יחשדו בו שידו כשירה לעמול ולפרנס את משפחתו. על אף שזהו הפירוש הסביר ביותר למילה **צלחת**, היו במהלך ההיסטוריה פרשנים שניסו להסביר בצורה שונה את הנאמר בשני הפסוקים.

הפירוש העממי על פי הפשט של "מצודת דוד" (שחובר בסוף המאה ה-17 ע"י ר' דוד אלטשולר ובנו יחיאל) אומר: "הנה העצל יתעצל במלאכה וכל היום עוסק באכילה וידיו טמונים בצלחת לקנח (=לנגב) התבשיל המתדבק בו, והנה סופו שגם אל פיהו לא ישיב ידיו כי לא ימצא מה לאכול ולהשיב אל פיו".

את הנאמר "נלאה להשיבה אל פיהו" פירשו, שבעקבות הסתרת היד בצלחת, יגיע העצל למצב שבו היד המסמלת את העבודה תגיע ללאות, כלומר תתנון ובכך תינטל היכולת שלה לעמול ולפרנס את בני המשפחה.

המסר הרוחני הוא: אין זה ראוי שאדם יתחזה כמשולל (כחסר) כוח, ואל יסתיר את כישוריו וכישרונותיו. השימוש בימינו בפתגם המקראי קשור למעשים שיש בהם אדישות וחוסר רצון להושיט עזרה בעת צרה:

דוגמאות: השבוע הייתי עד לתאונת דרכים שבה נפגע הולך רגל, ורבים מן העוברים ושבים התעלמו מן הפגיעה וטמנו את ידיהם בצלחת.

הילדים טמנו ידיהם בצלחת, ולא סייעו לאמם בהכנת הארוחה.

היום השימוש המקובל הוא בשלילה: "**לא טמן ידו בצלחת**" פירושו "התערב בעניינים, פעל כדי לקדם עניין כלשהו".

טָקְס / טָכְס

מילה שחדרה ללשוננו- מן היוונית הקדומה. היוונים אהבו מאוד סדר, לכן נוצרו בלשונם מונחים שונים הקשורים לסדר; אחד מהמונחים, טָקְסִיס - ταξις - פירושו היה **סידור, מעמד** והוא יצר את המילים: **טָכְס, טָכְסִיס**. ביוונית TAKSEIN -פירושו לְסַדֵּר. בתקופת לשון חז"ל, שהושפעה מן היוונית, נוצר הפועל **טָכְס**, שפירושו: ערך, סידר, קישט; וכך אנו קוראים בשיר השירים רבה ג': "עד שלא חטאו ישראל רואין טֹכְסוֹת זו את זו ולא היו מְתַרְאִין".

גם באומרנו **טָכְס** אנו מתכוונים ל"עֶרֶךְ סדר ומשטר"; 'טיכס עצה' פירושו 'ביצע **סדרת** פעולות ו**סדרת** התייעצויות'; וגם הַטָּכְס הנכתב גם כ-טָקְס הוא סדר המנהגים והפעולות במסיבות חגיגיות. הכתיב "טָכְס" מתבסס על הפועל טָכְס, ואילו הכתיב של המילה "טָקְס" ב-ק' מתבסס על הגיית המילה היוונית TAKSIS.

מהמילה TAKSIS נוצרה המילה **טָכְסִיס**, המצויה, כצפוי, בלשון חז"ל. במסכת שבת ל"א, עמ' א', אנו קוראים: "כלום מעמידין מלך אלא מי שיודע טָכְסִי מלכות". משמעות המילה טכסיס במשפט מלשון חז"ל היא "סדר ונוהג"; אך דווקא משמעות זו יכולה להבהיר, מבחינה לוגית, את המעבר למשמעות של תחבולה; כי התחבולה היא, בסופו של דבר, שיטה הבנויה על סדרת פעולות. כך למשל אומרים, שהמפקד, או הפוליטיקאי נקט טָכְסִיס מבריק. מכאן, **טָכְסִיָּן** הוא מי שנחשב מומחה בארגון סדרת פעולות להשגת מטרה. (מתוך: "עוד מילה ברגע", 210; "למה בעברית", 318).

טָרַח

"טָרַח" הוא פועל שמשמעותו הרווחת היום היא כמו בלשון חז"ל: התאמץ, יָגַע. במסכת ברכות נ"ח, א', נאמר: "אורח טוב מה הוא אומר? כמה טרחות טרח בעל הבית בשבילי!" לעומת זאת, בלשון התנ"ך מופיע הפועל טָרַח במשמעות שלילית: "אָף בְּרִי יִטְרִיחַ עָב" (איוב ל"ז, 11), שפירושו, על פי רש"י: המלאך הממונה על העננים הקרוי אף ברי יגרום יגיעה לעננים. באופן כללי, הוראת טרח היא הכביד. הטרחה היא יגיעה אך גם מעמסה, ולמען האמת, בכל יגיעה יש מן המעמסה.

הטרחן הוא כבר בעל תכונות לא חיוביות; הוא מי שמטריח לרוב במתכוון; מה שמכונה בלשון המדוברת שלנו "נודניק". על אדם כזה אנו אומרים: "היה עלינו לטורח", כלומר, היה למעמסה, גרם לנו סבל.

מעשה הטרחן, הנוהג להטריד, קרוי **טרחנות**, וזו כמובן מילה נרדפת ל**טרדנות**.

מימרת חכמים במסכת עבודה זרה ג' ב' אומרת: "מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת". בהשאלה הוראת האמרה: כל הדואג מבעוד מועד לעתידו, ופועל לטובת עתיד זה – ייהנה מפרי עמלו.

יוצא דִפֿן

מקור הביטוי "יוצא דִפֿן" בלשון המשנה במסכת בכורות ח', ב'. שם מסופר על וולד בהמה, שחתכו את דופן הבטן של אמו הממליטה כדי להוציאו, והביטוי הפך גם לכינוי לתינוק שנולד באופן לא טבעי, בניתוח בדופן בטנה של אמו. כיום מכנים את הניתוח, שבו יוצא התינוק מן הדופן של היולדת, "ניתוח קיסרי", משם הפועל הלטיני **caedo** (= לחתוך), אם כי האמונה העממית מייחסת אותו לקיסר הרומי (caesar) שנולד בדרך זו.

בהשאלה מציין הניב משהו לא רגיל, חריג, שונה מאחרים, וזה השימוש של הביטוי כיום.

לדוגמה: נורית יוצאת דופן מבין חברותיה; היא גרה בכפר, בעוד חברותיה גרות בעיר.

יוצא חלציו

ניב מתקופת המקרא שנוצר על פי הכתוב במלכים א' ח', 19, ומשמעו "צאצאו, בנו, זרעו". ניב מקביל הוא **יוצא ירכו**, המופיע בבראשית מ"ו, 26. **חֲלָצִים** הוא חלק הגוף שבין צלעות החזה לבין הירכיים. באזור זה של האגן נמצאים אברי הרבייה. לפיכך כשהשביע אברהם את עבדו שישמור אמונים ליוצאי חלציו אמר לו: "שִׁים נָא יָדְךָ תַּחַת יִרְכִי ואשביעך בה" בראשית כ"ד 2.

פרופ' יוסף קלאוזנר (1874-1958) יצר מהמילה "חלץ" המציינת מותן את המילה **חלצה**, מאחר שלובשים אותה מעל המותניים.

משפט לדוגמה: את העקשנות וההתמדה הנחיל המנהיג לשלושה מבין יוצאי חלציו.

יִזְמָה

"יִזְמָה" היא כושר, כישרון ליצירת רעיונות או דברים חדשים. היוזמה קודמת למעשה. היוזם של מפעל או עשייה חדשה קרוי יִזָּם או יִזְמָן. עשייתו היצירתית של היזם קרויה יִזְמוּת.

הפועל יִזָּם, שורשו המקורי זמ"מ, אך הוא נגזר משורש משני – יז"מ, ומוצאו בצורה יִזְמוּ: "וְעָתָה לֹא יִבְצֹר מֵהֶם כָּל אִשָּׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת" (בראשית י"א, 6). הפסוק לקוח מסיפור בנייתו של מגדל בבל, ומשמעו: לא יימנע מהם לעשות את כל מה שזממו, כשהתכוונו להקים מגדל שיגיע עד השמים; זאת, כדי שיהיו יחד ולא יתפזרו על פני כל כדור הארץ. ואכן, היוזם הוא מי שהוגה רעיון חדש, כפי שסופר על דבריו של הקב"ה, בראותו את מגדל בבל שבנו, לפני שהחליט לסכל את מזימתם לבלול את שפתם, ולפזר אותם על פני כל תבל.

יֵצֵא קֶרֶחַ מִכָּאן וּמִכָּאן

ניב שמשמעותו היא: הפסיד את שני הדברים שרצה לאחוז בהם, ושרדף אחריהם בבת אחת. מקור הניב בסיפור המסופר בלשון הארמית בתלמוד (להלן הנוסח המתורגם):

"ישבו רב אמי ורב אסי לפני ר' יצחק נפחא. זה אמר לו: יאמר מר הלכה, וזה אמר לו: יאמר מר אגדה. פתח לומר אגדה ולא הניח זה, פתח לומר הלכה ולא הניח זה. אמר להם: אמשול לכם משל למה הדבר דומה: לאדם שיש לו שתי נשים, אחת ילדה (צעירה) ואחת זקנה. זו מלקטת לו (שערות) לבנות (שלא ייראה זָקָן), זקנה מלקטת לו שחורות (שלא ייראה צעיר) – נמצא קֶרֶחַ מִכָּאן וּמִכָּאן" (בבא קמא ס', עמ' ב').

ברוח דומה נאמר בלשון חז"ל: "תפשת מרובה לא תפשת, תפשת מועט תפשת" (מסכת ראש השנה ד', עמ' ב'). משמעות הניב היא, כי מוטב להסתפק במועט, כי אם רודפים אחרי מטרות רבות עלולים להפסיד הכול.

בתקופת המקרא והמשנה כתבו את הפועל **תפֹּשׂ** ב-ש' שמאלית, ומאוחר יותר נשתנה הכתיב ל-**תפס**, ב-ס'.

יצאו לו מוניטין

ניב שפירושו: התפרסם מאוד לטובה, לשבח. המילה "מוניטין" היא מתקופת המשנה והתלמוד. מקורה בלשון הלטינית (הרומית), במילה "מוניטה". משמעותה בלשון זו היא "מטבע" (מכאן נולדה לימים המילה האנגלית MONEY). היא הגיעה ללשון המשנה בתקופת השלטון הרומי בארץ. בלשון חז"ל השתמשו בה בצורת הרבים "מוניטין".

"מוניטה" היה שמה של האלה יונו (על שמה קרוי חודש יוני), שבמקדש שלה טבעו את המטבעות הרומיות ("למה בעברית", 425). בימי קדם, כבימינו, טבעו את דיוקנאות המלכים והאישים החשובים במדינות על גבי המטבעות, ומכאן הביטוי **יצאו לו מוניטין**, כלומר: **טבעו מטבעות לכבודו**.

הניב "יצאו לו מוניטין" מופיע בבראשית רבה, ל"ט: "ויצא שם דוד בכל הארצות" (דברי הימים א', י"ד-י"ז) – "יצא לו מוניטין בעולם, ומהו מוניטין שלו? מקל ותרמיל מכאן ומגדל מכאן".

משפט לדוגמה מלשון ימינו: המוזיקאי והמנצח הישראלי, גיל שוחט – יצאו לו מוניטין בכל רחבי תבל, והוא מופיע בקונצרטים במקומות רבים בעולם.

יצֶהָר

כינוי לשמן זך שנוצר מזיתים. מרדכי רוזן הסביר, כי המילה יצֶהָר הופיעה כבר במקרא במשמעות **זיתים**: "וְאֶסְפֶּתְךָ דָּגְגֶךָ וְתִירְשֶׁךָ וְיִצְהָרְךָ" (דברים י"א, 14). שורש המילה יצֶהָר הוא צה"ר, והוא מקביל במשמעות ובצליל לשורש זה"ר. מן השורש צה"ר נגזרו המילים: צֶהָר ו-צֶהָרִים, ושתיהן קשורות לאור, לזוהר. המילה צֶהָר משמעה חלון קטן, שנועד להכניס זוהר ואור לחדר; והמילה צֶהָרִים משמעה שעות היום, שבהן השמש נמצאת במרום השמים, ואלה השעות הזוהרות ביותר של היום. (מתוך: "למה בעברית?", 354).

השם יצֶהָר קשור להיסטוריה של כלי המאור הקדומים, הנרות; מקורות האור בלילות ובמקומות לא מוארים היו עשויים בתקופה הקדומה מפתיל בד, שטבלו אותו בשמן יצֶהָר, דהיינו – **שמן מאור**. בספר זכריה ד', 14, נאמר: "אֵלֶּה שְׁנֵי בְנֵי הַיִּצְהָר הַעֲמִידִים עַל אֲדוֹן כָּל הָאָרֶץ" והכוונה היא לזרובבל וליהושע, שנמשחו בשמן המשחה, זה למלוכה וזה לכהונה, והם עמדו לפני אדון כל הארץ, הקדוש ברוך הוא, למלא את המשימה שהטיל עליהם. מכאן צמח הניב "**בן היצהר**", שהוא כינוי מליצי לאדם נכבד.

מהשורש צה"ר נוצרו גם המילים "הצהרה" ו"מצהיר", שענינם כתיבה ואמירה בהירה, ברורה וחד משמעית, על ידי מי שמתחייב להיות ברור ובהיר, בלי השתמעות דבריו לשתי פנים, ובלי כל **צל** של ספק.

בהקשר זה ראוי להזכיר את הניב: "ברור כשמש בצהרים", שמשמעו: ברור בהחלט, נכון כנכון היום. רבים מדוברי העברית שוגים בהגייתה הנכונה של המילה צֶהָרִים מתוך בורות. את הקמץ הקטן ב-צ' ואת חטף הקמץ ב-ה' יש להגות בתנועת או, TSOHORAYIM.

יצק מים על ידיו

מקור הניב במקרא: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻפֶט הֲאִין פֶּה נָבִיא לָהּ וַנִּדְרָשָׁה אֶת ה' מֵאוֹת וַיַּעַן אֶחָד מֵעַבְדֵי מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר פֶּה אֱלִישֶׁע בֶּן שָׁפְט אֲשֶׁר יִצֵק מִים עַל יָדֵי אֱלִיָּהוּ" (מלכים ג', י"א).

הפועל **יצק** משמעו: העביר מים או כל נוזל אחר, או חומר במצב נוזלי, מכלי לכלי. הפועל **יצק** רווח הרבה במקרא: "וַיִּצֶק שָׁמֶן עַל רֹאשָׁהּ" (בראשית כ"ח, 18).

הפועל **יצק** בא לעתים גם בהקשר של התכה, כלומר, חימום מתכת עד להבאתה למצב נוזלי. כזה הוא הניב שהופיע בלשון חז"ל: "וַיִּצֶק זָהָב רוֹתַח לְתוֹךְ פִּי" (סנהדרין צ"ב, עמ' ב'). אף שמוזכר כאן זהב, זהו ביטוי של קללה וחירוף, נגד מישהו שדבריו נאים וחלקים, אך עם זאת הם מחוצפים ואינם ראויים להישמע. ניב אחר חיובי ונאה הוא: "יצק רוחו עליו", והוא לקוח מישעיה מ"ד, 3: "אֶצֶק רוּחִי עַל זָרְעֶךָ". משמעות הניב היא: השפיע עליו, וכפי שהגדיר יפה המילונאי אברהם אבן שושן: אָצַל מְרוּחוֹ עָלָיו.

כמה ניבים במקורותינו קשורים בתחושת הכבוד להיות תלמיד אצל מורה דגול. שני הניבים החשובים שביניהם והמקבילים לניב "**יצק מים על ידיו**" הם: "הִתְאַבֵּק בַּעֲפֶר רַגְלִיו" ו"הִתְחַמַּם כִּנְגַד אָוְרוֹ". הניב "**הִתְאַבֵּק בַּעֲפֶר רַגְלִיו**" קשור לתקופה שבה למדו דברי תורה באוהלים ובמבנים, שהוקמו על קרקע מאובקת, ואז הִתְאַבֵּק עַפְר מֵרַגְלֵי הַמּוֹרִים אל עַבְר הַתְּלִמִּידִים הַטּוֹבִים, שישבו בסמיכות למוריהם. הניב מקורו במסכת אבות א', 4: "וְהָיוּ מֵתֵאבְקִי בַּעֲפֶר רַגְלֵיהֶם (של חכמים)".

גם הניב "הִתְחַמַּם כִּנְגַד אָוְרוֹ" בא לציין בהשאלה תלמיד שנהנה מתורתו, מחוכמתו, או מקרבתו האצילה של מורה דגול. הניב נוצר בעקבות הכתוב במסכת אבות ב', י': "וְהָיוּ מֵתְחַמְּמִים כִּנְגַד אָוְרָן שֶׁל חֲכָמִים".

תלמידים יקרים, אנו מאחלים לכם שתתאבקו בעפר רגליהם של מורים טובים, שתתחממו כנגד אורה של תורה, שתיצקו מים על ידי מוריכם, אך היזהרו שלא יהיו אלה מים רותחים...

ישב על המדוכה

ניב שמשמעותו: "התחבט רבות בפתרון בעיה". המילה "מדוכה" היא שם נרדף למכתש, כלי שדכים וכותשים ומפוררים בתוכו דברי אוכל יבשים.

המילה "מדוכה" נזכרת כבר בפרשת המן, ביציאת מצרים: "שטו העם ולקטו וטחנו ברחים או דכו במדכה" (במדבר י"א, 8). ואילו הניב "ישב על המדוכה", שהוראתו **טיפול בעניין מסובך** – לא הופיע בתנ"ך, אלא נתגלה לראשונה בלשון חז"ל: "מעיד אני עלי שמים וארץ שעל מדוכה זו ישב חגי הנביא" (יבמות, ט"ז, עמ' א).

דב ירדן, בספרו "מדרש לשון", הביא את דברי הרב יהודה אבידע, שהתפרסמו במדורו "פרפראות" שבעיתון "הצופה". לפי הסברו, **המדוכה** היא **מכתשת**, שהייתה עשויה קורת עץ גדולה וחלולה מקצה האחד, ובה היו כותשים מצרכי מכולת למיניהם.

בתוספתא, כלים, בבא בתרא, פרק ב' מספר רבי אלעזר ברבי צדוק, כי בבית אביו היו שתי קורות עץ, אחת טמאה ואחת טהורה. אביו הסביר, כי אותה קורת העץ, שהייתה חלולה בקצה אחד, היה לה דין של כלי שיכול לקבל טומאה; ואילו אותה קורת העץ, שלא הייתה מעובדת כלל, לא היה לה דין כלי ולא קיבלה טומאה. ומוסיף דב ירדן: "מדוכה – מכתשת כזאת, שהייתה לעתים כבדה כדי משא של עשרה בני אדם, מילאה בהזדמנות גם את התפקיד של בימה ציבורית ארעית". ומיד מובאים דברי הרב יהודה אבידע: "נראה, כי הנביא חגי סבב בעיירות ללמד דעת את העם, והימים היו ימי החלוציות, והתנאים היו עוד פרימיטיביים, והיישובים היו עוד בלי בתי-כנסיות ובלי בתי-עם מסודרים, וכשבא הנביא למקום – הפכו מכתשת ציבורית על פיה, ועליה עמד הנביא לדרוש בציבור, או ישב עליה לשפוט את העם.

"אין אפוא להתפלא, שבהרבה מקומות שמרו על **המדוכה**, או על ה'כפת' (= בול עץ), שישב או עמד עליה הנביא בבקרו אותם, והיו עוברים מדור לדור עם המסורת הראויה" (דב ירדן, מדרש לשון, הוצאת קרית ספר, ירושלים, תשט"ז, 76-78).

כְּבוֹדָה

בימינו מציינת המילה "כְּבוֹדָה" את מכלול הרכוש או המטען שנוסע נושא עמו. המילה מוכרת לרובנו בהקשר מודרני, אך שורשיה הם במקרא. המילה כְּבוֹדָה מצויה רק פעם אחת במקרא, במשמעות של עושר ורכוש רב: "וַיִּפְּנוּ וַיֵּלְכוּ וַיִּשְׂימוּ אֶת הַטֹּף וְאֶת הַמִּקְנֶה וְאֶת הַכְּבוֹדָה לְפָנֵיהֶם" (שופטים י"ח, 21). המילה נוצרה מהשורש כב"ד, המרמז על כלל המטלטלים הכבדים או הרבים שאדם נוטל אותם במסעו.

בתחום טיסות הנוסעים נוצר גם המושג "כבודת יד" שהוראתו: תיק יד או מזוודה קטנה, שהנוסע אינו מפקיד אותו בידי דייל/ת הקרקע כדי שיועמס בתא המטען של המטוס, אלא נושא אותו בידו ומעלה אותו אל אזור הישיבה במטוס.

"כבודה" פירושה גם: חבורת האנשים המכובדים, נשואי הפנים. דוגמה של משפט ראש ממשלתנו הגיע לסיור רשמי בארה"ב עם כל הכבודה.

כַּבֶּשֶׁת הָרֶשׁ

זהו כינוי לרכוש דל, אך יקר ויחיד, שנותר לאדם עני, ואף אותו זומם העשיר לגזול ממנו.

מקור הניב הוא במשל של נתן הנביא, שנמשל באוזני דוד המלך, בעקבות המעשה של דוד בבת שבע אשת אורֶיָה, כמסופר בשמואל ב' י"ב, 1-14. בת שבע הייתה אשתו של אורֶיָה החֲתָי. כשראה אותה דוד רוחצת, הוא חשק בה, זימן אותה אליו והיא הרתה לו. קראו לאורֶיָה החֲתָי משדה הקרב, כדי שיהיה עם רעייתו לקראת לידתה, ובאופן זה ייחשב הילד לשלו, אך אורֶיָה סירב. לכן ציווה דוד על שר צבאו יואב בן צרויה להציב את אורֶיָה בחזית הקרב, כדי שייהרג בו (כמסופר בדברי הימים ב' י"א, 15). אורֶיָה נהרג בקרב, ודוד נשא את בת שבע לאִשָּׁה. בעקבות המעשה באורֶיָה החתי הגיע הנביא נתן אל דוד, והמשיל לו את המשל המפורסם על כבשת הרש. המשל על כבשת הרש עמד במרכז תוכחתו הקשה של הנביא נתן על התנהגותו הבלתי מוסרית של דוד, והוא, כאמור, מקור הניב **כַּבֶּשֶׁת הרש**. הרך שנולד נפטר מיד לאחר הלידה, אך לאחר שהתוודה דוד על חטאיו, ילדה לו בת שבע, אשתו האהובה, את שלמה.

משפט לדוגמה: בלי שום בושה גזלו מבני המשפחה הענייה את ביתם הדל, את כבשת הרש שלהם.

כור התוך

"כור התוך" הוא מתקן, שבו מתיכים מתכות; ובהשאלה – מקום חישול ומיזוג של דברים שונים ואפילו מנוגדים.

מקור המילה "כור" הוא באכדית – KURU. מילה זו התגלגלה לארמית בצורה כּוּרָא וגם לערבית בצורה כּוּר. הכּוּר הוא תנור התכה, והוא מוזכר במשמעות תנור התכה למתכות ביחזקאל כ"ב, 22: "כִּהְיֶה תֹךְ כְּסֹף בְּתֹךְ כּוּר".

בימינו רווח הצירוף "כור אטומי" במשמעות של מתקן ענק, שבו מפיקים אנרגיה גרעינית חשמלית ממתכות רדיו-אקטיביות.

המילה כִּיָּרָה גזורה מהשורש כו"ר כמו כּוּר, והתפתחה ממנו במשמעות של תנור ששופטים עליו סירי בישול.

כּוּר התוך הוא ביטוי מטאפורי לתהליך חברתי בחברות הטרוגניות, שבו אנשים מרקע תרבותי שונה חיים יחד ו"מתערבבים". בכור ההיתוך יש מגמה של צמצום מאפיינים תרבותיים מקוריים, במטרה ליצור חברה אחת אחידה מבחינה תרבותית.

עם קום המדינה והגעת עולים מכל הגלויות היה צורך בהלכדת החברה, בגיבושה. הממשלה החליטה על מדיניות של כור היתוך, אך לא הייתה רגישה דיה, וגרמה עוול לקבוצות מסוימות בחברה.

כל זב חוטם

זהו ניב שהוא כינוי של זלזול לאדם צעיר, והוא נאמר על כל אדם חסר חשיבות, פחות ערך ביחס לאומרו. **"זב חוטם"** הוא ילד שנזלת או ריר זבים מחוטמו, כלומר, נזלים מאפו. הפועל **זב** בהוראת **נזל** מוכר לנו מן המשפט המקראי **"אֶרֶץ זִבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ"** (שמות ג', 8) (שהפך בימינו לשיר עממי ואופטימי).

בימינו, בלשון הדיבור ההמונית, נעשה שימוש במילה: **חֲנֻכָּה** שחדרה מן הערבית המרוקנית, לתיאור אדם חלש, שלא ניחן בתכונות מושכות. **חֲנֻכָּה** בערבית מרוקנית: נזלת. והיא מקבילה ל-**סִמְרֵק** הסלאבית ולמילה מוקד בלשון לאדינו. **הַחֲנֻכָּה** המרוקני, **מוֹקִיזוּ** הספרדי ו**סִמְרֵקֶץ'** הפולני הם מקביליו של **"זב החוטם"** העברי.

כלכלה

כלל המצרכים המשמשים למחייתו של האדם או של הבהמה. משמעות נוספת: אֶקוֹנוֹמִיָה, ניהול משק. המילה בנויה מן השורש כלכל שנוצר מן השורש כל"ל באמצעות הכפלת צמד העיצורים האחרונים של השורש והשמטת עיצור השורש הראשון א'.

האב והאם, **ראשי המשפחה**, אחראים בעיקר לכלכלת צאצאיהם. **צאצא** הוא יצור חי, יוצא זרעו של אדם. המילה הופיעה במקרא: "תָּבֵל וְכָל צֶאֱצָאָהָ" (ישעיה ל"ד, 1). גם המילה **צאצא** נוצרה בדרך דומה ומקבילה למילה **כלכלה**. שורש המילה צאצא, צאצ"א, נוצר מהשורש יצ"א באמצעות הכפלת צמד העיצורים האחרונים של השורש והשמטת עיצור השורש הראשון י'.

המילה **כלכלה** נמצאת בכל מיני ניבים צירופים בשפה: אחד הצירופים מתחום מדעי החברה, העוסק בחקר היחסים שבין התוצרת לרכוש, בבעיות של דלות ועושר וביחסי עובד-מעביד קרוי **תורת הכלכלה**. על פי מילון "רב-מילים": מכלול הפעילויות בחברה הקשורות לייצור נכסים, לצריכתם ולחלוקתם; השיטה שבמסגרתה מתנהלות הפעולות האלה, וכן: המדע העוסק בחקר הייצור, החלוקה והצריכה של מוצרים ושירותים בחברה; יישומו של מדע זה. קיימות משמעויות נוספות.

כשמשק של מדינה מנוהל תוך תחרות חופשית מכונה שיטה כזאת בכלכלה – **כלכלה חופשית**. כך צמח ועלה הצירוף **כלכלת שוק**, המציין כלכלה המתנהלת תוך תחרות חופשית, ובה כוחות השוק, **ההיצע והביקוש**, קובעים את הפעילות המשקית ומווסתים אותה.

ארגון משק הבית מכונה בתורת הכלכלה בשם **כלכלת בית**. ויש גם "**כלכלה שחורה**", שהיא פעילות כלכלית שאינה מדווחת לשלטונות המס, ועיקרה הוא עסקאות הקשורות לעולם הפשע.

גם הפועל "**כלכל**", שמשמעותו הבסיסית "פָּרַגַס", מצוי בכמה ניבים. להלן שניים מהם: **כלכל דבריו** או **כלכל מעשיו** הוא ניב שמשמעו: ערך את דבריו וסידר אותם; או – תכנן את מעשיו על פי סדר. מן הכתוב במגילת רות (ד', 15): "וְהָיָה לָהּ לְמָשִׁיב נָפֶשׁ וּלְכֹלֵל אֶת שִׁבְתָּהּ" צמח הניב "**כלכל את שיבתו**" שהוראתו: תמך בו לעת זקנתו.

לא מדבֿשך ולא מעקצך

זהו ניב שפירושו: איני רוצה את הטובות שאת מבקשת להעניק לי, וגם לא את הנזקים שתגרמי לי. הניב מבוסס על מעשי הדבורה. הדבורה מייצרת דבש, שהוא דבר נפלא, אך היא גם יכולה לעקוץ, ועקיצתה מכאיבה. מקור הניב הוא בלשון חז"ל, על פי במדבר רבה כ', ט': "'וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל בָּלֶעָם לֹא תִלָּךְ עִמָּהֶם לֹא תֵאָר (תקלל) אֶת הָעָם כִּי בָרוּךְ הוּא (במדבר כ"ב, י"ב) 'לֹא תִלָּךְ עִמָּהֶם' אמר לו: אם כן אקללם ממקומי, אמר לו: 'לֹא תֵאָר את העם(!)' אמר לו: אין צריכים לברכתך 'כי ברוך הוא'; משל אומרים לה לצרעה: לא מן דבֿשך ולא מן עקצך".

דבריו של בלעם נשמעו כנופת צופים, אולם הוא נטר בלבו שנאה עזה לישראל, לכן נקראים תלמידיו במסכת אבות אנשי דמים ומרמה.

בחלק הראשון של הניב חל תהליך לשוני הקרוי **גִּרְרָה**: זהו תהליך שבו משתנה הצורה הלשונית התקינה בהשפעת מילה סמוכה. הנטייה הרגילה של **דִּבֵּשׁ** צריכה להיות: **דִּבֶּשֶׁךְ**, אך בשל הנטייה של **עִקֵּץ** בקובוץ: **עִקְצֶךְ**, אנו אומרים **דִּבֶּשֶׁךְ**. תהליך דומה מתרחש בניב: "לא יאומן כי יסופר", שהיה צריך להיות "לא ייאמן כי יסופר", אך בהשפעת הנטייה בקובוץ של בניין פועל, **יסופר**, אנו "מושפעים לאחור" ואומרים "יאומן"..

דוגמה של משפט: יעל נעלבה מחברתה, ונפרדה ממנה במילים: "לא מדובשך ולא מעוקצך".

ניבים דומים הם **מוחל טובות** או **בלי טובות**; ומשמעם: אני מוותר על החסדים שאתה רוצה להעניק לי, כי אינני בטוח אם אין רעה בצדם.

לְדוּשׁ בִּי-

זהו שם פועל, שמשמעותו המקורית הייתה **לדרוך** או לחבוט שיבולים, כדי להוציא מהם את הזרעים. בתנ"ך נאמר: "וְאָרְנָן דָּשׁ חֲטִים" (דברי הימים א' כ"א, 20). בהשאלה, בא שם הפועל בהוראה של טיפול ממושך ועיסוק רב בבעיה. מן השורש דו"ש, שהוראתו העיקרית **לדרוך**, נוצרה גם המילה **דִּוְשָׁה**, המציינת חלק ממכונה או מכלי, שלוחצים עליו בכף הרגל כדי להניעם ("פדל", באופניים, למשל).

נושא או עניין **נְדוּשׁ**, הוא משהו שטיפלו בו ודנו בו פעמים אין ספור; דבר שעסקו בו הרבה ואינו מחדש מאומה.

המילה **נְדוּשׁ** היא המקבילה של המילה הלועזית **טְרִיִּיבְּאֵלִי**. יש שני הסברים להיווצרות מילה זו. לפי הסבר אחד המילה טריויאלי (באנגלית TRIVIAL התפתחה מן המילה הלטינית **TRIVIA**, שמקורה ב-TRIVIUM = מפגש שלוש דרכים. במקום זה נהגו אנשים לעצור ולהיפגש, ואז פטפטו פטפטי סרק ודיברו דברים בטלים, ומכאן שם התואר טריויאלי כלומר דבר נדוש.

לפי הסבר אחר בימי הביניים ציינה המילה הרומית **TRIVIUM** שלוש אומנויות מתוך שבע אומנויות העולם. השלוש – רְטוֹרִיקָה (= תורת הנאום) לוגיקה (= תורת ההיגיון) והלשון – נחשבו לחשובות פחות לעומת הארבע האחרות (אריתמטיקה, גיאומטריה, אסטרונומיה ומוזיקה). ולפיכך הנושאים הקשורים לשלוש האמנויות היו שטחיים יותר ופחות מעמיקים מאלה של ארבע האמנויות האחרות ולכן נחשבו נושאי ה-TRIVIUM לנדושים יותר (מתוך: "למה בעברית", 323).

לְהַסִּיר אֶת הַכּוֹבֵעַ

ניב המציין יחס של כבוד מצד פלוני כלפי אדם אחר. מקורו של ניב זה בתקופת ימי הביניים, שבה לבשו האבירים שריון וקסדה. לבוש זה, שהיה עשוי רובו מתכת, נועד, כמובן, להגן על כל חלקי הגוף מפגיעת חצים וחרבות, ועם זאת לא היה כמעט חלק גוף, שלא הוסתר. כדי להזדהות בפני חבר ומכר, נאלץ האביר להסיר את המצחייה ולעתים את הקסדה עצמה, ומכאן צמח המנהג, שעבר באירופה, ומשם לכל רחבי העולם, להסיר את הכובע, כדי להסביר פנים או לשם ברכה בעת מפגש רעים". המנהג של הסרת הכובע נותר, אפוא, כשריד ממפגש ידידים לוחמים מימי הביניים.

כיום משתמשים בביטוי הזה גם אלה שאינם חובשים כובע, לראשם לציון הבעת כבוד והערכה. (מתוך: "מילה ברגע", 61).

ולבסוף הערת לשון: המילה "כּוֹבֵעַ" הטעמתה מלרע, כלומר הטעם הוא בהברה האחרונה של המילה. זאת, כדוגמת שמות עצם אחרים, שהברתם האחרונה סגורה ומסתיימת בעיצור: קֶרֶקֶ, אֶמֶצֶ, אֶצֶבֶ.

לֶחֶם חֶק

"לֶחֶם חֶק" הוא מנת הלחם שזקוקים לה בכל יום לשם קיום בסיסי. בהשאלה: מצרך חיוני חומרי, או בעיקר רוחני, שבלעדיו אי אפשר להתקיים. למשל, "הלחם והמים הם לחם חוקנו". מקור הצירוף במקרא: "שָׁתִים שְׁאֵלֹתִי מֵאֲתֶךָ אֶל תִּמְנַע מִמֶּנִּי בְטָרֶם אָמוּת שׁוֹא וְדָבַר כְּזָב הֶרְחַק מִמֶּנִּי רֹאשׁ וְעֹשֶׁר אֶל תֵּתֵן לִי – הִטְרִיפְנִי לֶחֶם חֶקִּי" (משלי ל', 7-8). החכם במשלי מבקש שני דברים: להתרחק מדברי שקר, מכבוד ומעושר, ורק להתקיים בכבוד, תוך סיפוק הצרכים הבסיסיים הקבועים במידה הדרושה. "הטריפני" אינו במשמעות של היום אלא במשמעות "תן לי לאכול".

הלחם מסמל את החיים, ולכן בברית החדשה, הנוצרים מבקשים מהאל "את לחם חוקנו תן לנו היום" (מתי ו', 11), למעשה, הם מבקשים כי האל ייתן להם חיים.

המילה חֶק באה כבר בתקופת המקרא גם במשמעות מנהג קבוע: "ותהי חֶק בישראל מימים ימימה תלכנה בנות ישראל לתנות לבת יתפח הגלעדי, (שופטים יט, 39-40)

לילות כימים

זהו צירוף שמשמעותו: עשייה רבה, כמעט בכל שעות היממה, בלילה כמו ביום. הצירוף רווח יותר בניב "עשה לילות כימים". זהו ניב המתאר עבודה ממושכת ואינטנסיבית, כמעט בלי הפסקת לאכילה, למנוחה, לשינה וכיו"ב. הכוונה לעבודה הנעשית בימים ובלילות; כשם שנהוג לעבוד, ביום כך עובדים גם בלילה. מקור הניב בלשון חז"ל, והוא לקוח מהתלמוד הבבלי: "משים לילות כימים" (מועד קטן כ"ה, ב').

לילה בלי שינה מתארים גם הניבים: **"לילה לבן"** (הכוונה ללילה מואר כמו ביום באזורים הצפוניים של כדור הארץ) ו**"ליל שימורים"** (ראה ערך נפרד).

דוגמה של משפט: עשיתי לילות כימים לשם השלמת המיזם של משרד החינוך.

יש האומרים בטעות: ***עשה ימים כלילות**, ויוצרים ניב **שגוי** שיכול להתפרש כ-לא עשה מאומה, כי מי שעושה את הימים כלילות – ישן כל הזמן.

לית דין ולית דין

זהו ניב שמשמעו: אין משפט ואין שופט. זהו ניב משולב ארמית-עברית. המילה "לית" היא ארמית ופירושה "אין" והיא בנויה משני רכיבים: לא + אית, "לא" + "יש". המקור לניב בלשון חז"ל: "אמר ר' שמואל בר' יצחק: ביקשו חכמים לגנוז ספר קהלת, שמצאו בו דברים שמתין (גורמים לנטייה) לצד מינות (כפירה באמונה). אמרו: כל חוכמתו של שלמה המלך כך שאמר: 'שִׁמְח בְּחֹר בְּיָדוֹתֶיךָ... וְהִלֵּךְ בְּדַרְכֵי לֵבךָ וּבְמַרְאֵי עֵינֶיךָ' (קהלת י"א, ט') ומשה אמר: 'וְלֹא תִתְּרוּ אַחֲרֵי לִבְבְּכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם' (במדבר ט"ו, ל"ט) והוא (שלמה) אומר: 'וְהִלֵּךְ בְּדַרְכֵי לֵבךָ וּבְמַרְאֵי עֵינֶיךָ' – הותרה הרצועה! לית דין ולית דיין? כיוון שאמר: 'וְדַע כִּי עַל כָּל אֵלֶּה יִבְיָאךָ אֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּט' (קהלת י"א, ט') אמרו: יפה אמר שלמה" (ויקרא רבה כ"ח, א').

החכם שואל: כיצד ייתכן, ששלמה המלך אמר לשמוח בתקופת הנעורים וללכת אחר נטיית הלב ואחר מה שהעיניים רואות, בעוד משה רבנו הזהיר ואמר את ההפך. האם הרצועה הותרה ואיש הישר בעיניו יעשה, האם אין משפט ואין שופט?! ואז באה הסיומת המופנית אל בני הנוער: דעו לכם שעליכם להיזהר ולא לעבור את הגבול המותר לכם, כי האלוהים שופט את בני האדם.

דוגמה של משפט: העיתונאי טען, כי ההפקרות והפשע גוברים מיום ליום, עד כי יש תחושה שלית דין ולית דיין.

לְעִילָא וּלְעִילָא

צירוף ארמי שתרגומו: **למעלה ולמעלה**. הוראת הצירוף: הדבר המשובח ביותר.

המקור נלקח ככל הנראה מתפילת הקדיש: יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה שְׁמִיה דְּקוּדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא לְעִילָא וּלְעִילָא מִן כָּל בְּרַכְתָּא וְשִׁירָתָא (= שמו של קב"ה למעלה ולמעלה מכל הברכות והשירות).

הצירוף "לעילא לעילא" (בלי וי"ו) הופיע לראשונה בתרגום הארמי של אונקלוס לכתוב: "הִגֵּר אֲשֶׁר בְּקֶרֶב יַעֲלֶה עָלֶיךָ מַעֲלָה מַעֲלָה" (דברים כ"ח, מ"ג).

דוגמה של משפט: הארוחה בחתונה הייתה לעילא ולעילא, כלומר משובחת ועשויה בטוב טעם.

הניב **לְעִילָא וּלְעִילָא** מזכיר את המילה הארמית לְעִיל. מילה זו בנויה משני רכיבים: ל + עיל; ומשמעה - למעלה. בשיעורי הלשון למדנו את המושג מלעיל שמשמעו מלמעלה. המילה מלעיל מורכבת משלושה רכיבים: מן + ל + עיל. בשם זה קרויה הטעמה או נגינה על ההברה שלפני האחרונה, כמו במילה יָפִי. הסיבה שהטעמה כזו נקראה מלעיל נעוצה בעובדה שפעם צוינה ההטעמה בנקודה מעל ההברה שלפני האחרונה. ההטעמה בהברה הסופית קרויה מְלָרַע המילה מלרע היא קיצור של מן + ל + ארעא, כלומר מן הארץ, והכוונה מלמטה, כי היא סומנה בנקודה מתחת להברה האחרונה (מתוך: מרדכי רוזן "פרקי לשוננו" חלק א, 38).

מֵאֵגְרָא רִמָּא לְבִירָא עִמִּיקָתָא

זהו ניב ארמי שתרגומו: מגג גבוה (רם) לבור עמוק. משמעות הניב: נפילה חזקה משיא הגדולה וההצלחה אל שפל המדרגה; ירידה מגדולה אל שקיעה בצרה. מקור הניב במסכת חגיגה ה', ב'. שם הוא נאמר על הכתוב בספר איכה ב, 1: "איכה יעיב באפו ה' את בת ציון – השליך משמים ארץ, תפארת ישראל".

דוגמה של משפט: לצערנו, לא פעם מועלים פוליטיקאים בארץ ובעולם בתפקידם ומדרדרים עצמם מאיגרא רמא לבירא עמיקתא – ממרום התהילה לשיא השפל.

הלשון הארמית היא לשון קרובה לעברית, כלומר בת משפחתה (במשפחת הלשונות השמיות). בלשונות בנות אותה משפחה יש דימיון רב באוצר המילים. המילה הארמית אֶגְרָא שמשמעה "גג" התגלגלה למילוננו העברי, היא חדרה בתקופת חז"ל גם כן במשמעות של גג, כפי שהזכיר אברהם אבן שושן בערך אֶגֶר; הוא ציטט ממסכת מגילה ה עמ' ב: "אשר לו חומה- ולא שור אֶגֶר מסביב". המילה רִמָּא מקבילתה העברית – רם (= גבוה); המילה בִּירָא מקבילתה העברית היא בור; והמילה עמיקתא מקבילתה העברית – עמוק.

מַאֲחֹרֵי סוּרְג וּבְרִיחַ

פירוש הניב: **הוא יושב בבית הסוהר**, בכלא, במצב של כליאה כעונש חמור. **הַבְּרִיחַ** הוא הלשון של הממנעול, שבסגירתה היא נועלת את השער או את הדלת. המילה **סוֹרְגִים** פירושה סבכה העשויה מעשה קליעה של נְשֵׁתִי וערב, של מוטות מתכת קשה. **הסוֹרֵג והַבְּרִיחַ** הם סמלים של בית כלא ושל כליאת אדם על מעשיו החמורים.

דוגמה של משפט: הפושע שהפיל את מוראו על כל תושבי העיר, נעצר והושם מאחורי סוגר וברִיחַ.

חשוב לשים לב לצורה התקינה **סוֹרַג** הבאה ביחיד בצירי ב-ר', וברבים בשווא (סוֹרָגִים), כמו עורק ו-עורקים שגם בהם טועים לרוב. המילה **בְּרִיחַ** שקולה במשקל **קְטִיל** המציין בין השאר התקנים למיניהם, כמו: קִפּוּץ, פְּתִיל וכד'.

מֵאלֶתֶר

"מֵאלֶתֶר" הוא משהו שנעשה בלי הכנות מוקדמות, על המקום, בלי תכנון מראש. אנשים יוצרים פתרונות מאולתרים כשאינן להם כלים מתאימים לצורכיהם; למשל, יוצרים מדף מקרש שהניחו על לבנים. במוזיקה מרבים לאלתר: נוטלים מקטע מיצירה מסוימת, וסביבו יוצרים עיבוד מאולתר.

שם התואר נוצר מהמילה אֶלֶתֶר שהגיעה ללשוננו מן הארמית, והיא מילה מורכבת משני רכיבים: אֶל = על; אֶתֶר = מקום. מכאן גם הפועל אֶלֶתֶר, שמשמעו: יצר בו-במקום, או עשה משהו זמני.

המילה אֶתֶר חדרה ללשוננו מן הארמית (אֶתֶר) בתקופת לשון חז"ל: "בְּכָל אֶתֶר (זבחים ט, עמ' א). השורש העברי המקביל לשורש הארמי א-ת-ר הוא א-ש-ר, שהוראתו קשורה אף היא למקום, ומשמעו: "ללכת קדימה" כפי שכתוב במשלי ט, 10: "וְאֶשְׁרֵי בְּדֶרֶךְ בִּינָה", כלומר לכו קדימה בדרך נבונה. בערב ראש השנה נוהגים לברך: "לשנה טובה תִּכְתְּבוּ וְתִתְּנֶמוּ לאלתר לחיים טובים!". (מתוך: "מילה ברגע", 124).

בלשון ימי הביניים נוצרה תפילת "קדיש דרבנן" והיא מכילה את המילים: די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר, מכאן נוצר הניב "בכל אתר ואתר" שמשמעו: בכל מקום ומקום.

בלשון ימינו משתמשים בפועל אֶתֶר במשמעות: מצא את האתר, גילה או חשף את המקום.

בימינו גם קשה להתעלם מן העובדה שזה כשני עשורים ויותר משמשת המילה "אתר" לציון מקום וירטואלי ברשת ה"קורים" העולמית (World Wide Web, שתשתיתה האינטרנט), וכיום כאשר אומרים "אתר" מתכוונים קודם כול לאתר באינטרנט, ורק אחר כך למקום פיזי.

מדוע

מילה שנוצרה מהרכב המילים: מֶה+יָדוּעַ. משמעותה התרחבה לבירור הסיבה: "מפני מה". המילה הופיעה במקרא: "מִדּוּעַ לֹא יִבְעַר הַסֵּנֶה" (שמות ג', 3). בלשון חכמים כמעט נעלמה המילה, והיא משמשת בה בעיקר בציטוטים מן התנ"ך. לעומת זאת, בלשון חכמים המילה "לָמָּה" משמשת גם להבעת סיבה וגם להבעת תכלית, וכך נוהגים גם בלשון ימינו. לעומת זאת, המילה "מדוע" שכיחה יותר בלשון הספרותית. בפרויקט השו"ת* מהדורה 18, ל"מדוע" יש 342 היקרויות, רובן ציטוטים מן המקרא, ואילו למילה "למה" 22667 היקרויות.

המשורר ע' הילל כתב שיר ילדים ששמו "מי יודע מדוע ולמה לובשת הזברה פיג'מה". בשיר, שהולחן על ידי דובי זלצר, הסביר המשורר את הסיבה ללבישת הפיג'מה בכל יום מימות השבוע. נראה, כי הסבריו היו משכנעים למדי...

* שו"ת הן ראשי תיבות של שאלות ותשובות. זהו מאגר אדיר של שאלות הציבור בנושאי הלכה ותשובות הרבנים עליהן. ראשית ספרות השו"ת בתקופת הגאונים, והיא מכילה כ-3000 חיבורים המרוכזים בחוברות, קונטרסים מיוחדים. בימינו נענות השאלות תוך שעות ספורות באמצעות המחשב. ב"פרויקט השו"ת" שהחל באוניברסיטת "בר אילן" בראשית שנות השבעים מופיעים בפורמט המחשב מאות ספרים.

מִדְרָשׁ

המילה "מִדְרָשׁ" מציינת לימוד וחקירה, אך חז"ל כבר אמרו: "לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה", וכוונתם היא, שהעשייה, ולא הלימוד והדיבורים שמאחוריה, חשובה יותר. המילה מִדְרָשׁ, כמו המילה דָרַשׁ, פירושה ביאור פסוקי התורה לא כפשוטם, אלא באמצעות הוספת תוכן לפסוק מתוך קריאה "בין השָטִין" (בין השורות), כדי להצביע על רעיון מסוים, או כדי ללמוד הלכה מסוימת.

למשל, המילה "לבנון" בפסוק "והלבנון באדיר יפול" (ישעיהו י', 34) – מובנה הפשוט הוא "יער הלבנון" ואילו מדרשה הוא כינוי לבית המקדש (דוגמה ממילון 'רב מילים'). המשל והנמשל אף הם סוג של מדרש. מכאן גם ההוראה של משמעות מושאלת, כפי שציטט המילונאי אברהם אבן שושן את המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק: "אריה באמת בעל גוף הוא לא רק כפשוטו, אלא גם כמדרשו: איש שמצבו איתן". כלומר, המדרש הוא מובן חדש, שמתקבל לעתים בניגוד למובן הפשוט.

המילונאי שוויקה הזכיר במילון 'רב מילים', כי המילה מִדְרָשׁ מציינת, כשם כולל, חיבור מספרות חז"ל שמחזיק קובץ של לימוד הלכות על ידי התנאים ("מדרש הלכה"), או של מאמרי אגדה של התנאים והאמוראים ("מדרש אגדה").

הפועל דָרַשׁ הוא רב-משמעי: תבע, ביקש; לָמַד; שאל או חָקַר; פירש את הכתובים; נאם, נשא דרשה תורנית; פנה אל מישהו לבקש עזרה.

בית מדרש הוא מקום ללימוד תורה; מקום שדורשים בו את הכתוב במקרא ובמקורות היהודיים הקלאסיים – המשנה והתלמודים, הבבלי והירושלמי.

יש "**מדרש שמות**", שהוא הסיפור שמאחורי השם, ויש "**מדרש תמונה**", שהוא מטלה המוטלת לעתים על תלמידים, ובה הם מתבקשים, על פי דמיונם וכישוריהם, להסביר בלשונם מה רואים בתמונה.

מה לכהן בבית הקברות

משמעות הניב: מה עושה כהן בבית הקברות? הרי אסור לו להיכנס לשם, מחשש שייטמא מטומאת המתים. בהשאלה משתמשים בניב כדי לשאול: כיצד אדם שאינו מתאים הגיע למקום שאליו הגיע?

מקור הניב בסיפור מלשון חז"ל: "אמר רבי לוי, משל למה הדבר דומה, לכהן שהיה לו עבד שוטה. יצא הכהן חוץ המדינה. הלך העבד לבקש את רבו בבית הקברות. התחיל צווח לבני אדם דעומדין שם, לא ראיתם בכאן רבי? אמרו לו, רבך לאו כהן הוא? אמר להן: הן! אמרו לו שוטה, מי ראה הכהן בבית הקברות? (שמות רבה ה', י"ג).

מהמורה

חפירה, בור, שוחה. בימינו: מכשול. יש גם צורת משנה של מהמורה, וזוהי המילה מְהַמֶּרֶת, שמשמעותה זהה (שוחה, בור).

המילה הופיעה לראשונה בלשון המקרא: "בָּאֵשׁ יִפְלֹם בְּמַהְמֹרוֹת בֵּל יִקְוֹמוּ" (תהילים ק"מ, 11). בערבית מצוי הפועל "הִמַּר" שמשמעו "שִׁפָּף". הכתוב המקראי מתכוון לומר, כנראה, שהאויבים יוכו באש ובמים, כלומר יישפכו כמים, בלי יכולת לקום על רגליהם (אם כי יש המפרשים "מהמורות" כבורות, מכשולים).

בלשון ימינו מוזכרות מהמורות בכבישים, כלומר שוחות או בורות בדרך, שבהן עלול להיכשל כלי הרכב הנע בדרך. בקנדה ניסו לפני עשרות שנים ליצור במתכוון מהמורות בדרכים כדי להשפיע על הנהגים להאט את מהירותם, אך בדיעבד הגיעו למסקנה כי הנזק עלה בהרבה על התועלת. בהשאלה מדברים על "מהמורות בחיים", שגם עליהן עלינו להתגבר כמעט בכל יום. דוגמה של משפט: בטיולנו בגליל הגענו לכפרים נידחים, שבדרכיהם היו מהמורות רבות.

מהפסה, הס, השלך הס, הס מלהזכיר

מהפסה משמעו "משתיק" ואילו מהפסה הוא מושתק, מי שהשתיקו אותו. המילה נוצרה מן השורש הס"ה שהוא שורש אונומטופיאי, שורש שרצף עיצוריו קשור לחיקוי קולות מן הטבע.

בנחמיה ח', 11 נאמר: "וְהַלְוִים מְחַשִּׁים לְכָל הָעָם לֵאמֹר הִסּוּ". מהשורש הס"ה נגזר גם שם העצם "הִס" (ואולי מן "הס" נגזר הפועל "להסות", ולא מן השורש?), שהוא חיקוי טבעי לקולו של המשתיק, כפי שציין המילונאי אברהם אבן שושן. על יסוד הכתוב בספר עמוס ח, 3: "בְּכָל מְקוֹם הַשְּׁלִיךְ הִס" נוצר הניב "הַשְּׁלִיךְ הִס". ניב זה הוראתו: השתרר שקט; הייתה דומייה (בשירו של ביאליק "אל הציפור": "...ובכל ביצה, הס פן תעיר, ישן לו אפרוח זעיר).

על יסוד הכתוב בעמוס ו', 10: "וְאָמַר הִס כִּי לֹא לְהַזְכִּיר בְּשֵׁם ה'" נוצר הניב: "הס מלהזכיר!", שמשמעותו: אין להזכיר זאת בשום פנים ואופן.

מוסד

במקרא פירוש המילה **מוסד** היה: **יסוד**, **בסיס**: "אם ימדו שמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ למטה" (ירמיה ל"א, 37). בימינו חל מעתק של משמעות המילה המקראית **מוסד** ל- ארגון או ל- גוף שנוסד כדי לספק שירותי **יסוד** לציבור.

לכולנו מוכרים **המוסד לביטוח לאומי**, **מוסד הנישואין**. בית הספר הוא מוסד, וכמוהו המעונות לאנשים מוגבלים, ויש עוד מוסדות רבים אחרים, אך "**המוסד**" בה"א הידיעה הוא ארגון במסגרת מערכת הביטחון, ואחד הגופים של קהילת המודיעין הישראלית. זהו ארגון ביון, המלקט מידע מודיעין אנושי, ומטרתו לסכל מזימות ויעדים אזרחיים וצבאיים בארץ ובחו"ל. המוסד כפוף למשרד ראש הממשלה. ראשיתו ב-13.12.49, כאשר הורה דוד בן גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, על הקמת "המוסד לריכוז ולתיאום פעולות מודיעין". ב-8.2.51 החליט בן גוריון להפוך את המוסד לרשות עצמאית, בשל האופי הסודי של פעולותיו. ברור, שרבות מפעולות המוסד סודיות, וחל עליהן איפול מוחלט, אך מן העבר כדאי להזכיר שתיים: הראשונה – החזרתו של הילד יוסלה שומאכר, שנחטף על ידי סבו החרדי בינואר 1960, והוברח למשפחה חרדית בארה"ב.

הפעולה השנייה הייתה בעלת ערך לאומי היסטורי: גילוי מקום מחבואו של הצורר הנאצי אדולף אייכמן בארגנטינה, חטיפתו, הבאתו ארצה למשפט והוצאתו להורג ב-31 במאי 1962.

מועד לפורענות

כינוי למצב קשה, שעלול להתפתח לפורענות, כלומר לצרה או לאסון קשה. במסכת אבות ד', י"א, ניתנה עצת חכמים: "תשובה ומעשים טובים כתריס בפני פורענות". לשורש המילה פר"ע משמעויות רבות, אך במילה **פורענות** הוא בא בהוראה מיוחדת של הרס וחורבן.

מילים נוספות שנגזרו מהשורש פר"ע הן: הפְּרָעָה – הריסה, גרימת נזק; פְּרָעוֹן – תשלום חוב, סילוק; פְּרִיעָה – מילה הבאה בשלוש משמעויות שונות, כפי שציין אברהם אבן שושן: גידול שער פרוע; סילוק חוב; הריסה, הפרעה. בלשון ימי הביניים שימשה גם המילה פְּרָע במשמעות של הרס וחורבן. ממילה זו התפתחה צורת הריבוי – פְּרָעוֹת.

דוגמה למשפט: חוסר המשמעת וחוסר הסדר, השוררים במפעל, מועדים לפורענות ועלולים לגרום לסגירתו.

מאחר שגם על בני אנוש אומרים שהם מועדים לפורענות, כלומר לעשיית מעשי נזק של הרס וחורבן, קושרים את השורש של פורענות שהוא פ-ר-ע עם השורש פ-ר-א של המילה פְּרָא, בעיקר של הניב פרא אדם המציין אדם מזיק ופרוע בהתנהגותו.

מספר בלשנים (ביניהם נְלֻדְקָה) העלו סברה, כי השורשים התלת עיצוריים של העברית התפתחו משורש דו-עיצורי. לחיזוק טענה זו הביאו את הדוגמה של שורשים הפותחים ב-פר בשורשים אלה מציין הצרף הדו-עיצורי **פר** - יציאה, הוצאה או חריגה ממהו; מבחר עשיר של דוגמאות ראוי לתשומת לב: השורש **פ-ר-א** משמעו לצאת מכללי התרבות, השורשים **פ-ר-ד**, **פ-ר-ט** משמעו לצאת מן הקשר או החיבור; השורש **פ-ר-ה** משמעו לצמוח ולגדול, לצאת ממידות קטנות לגדולות יותר; השורש **פ-ר-ז** כמו השורש **פ-ר-צ** משמעו לצאת אל מעבר לגבול; **פ-ר-ח** משמעו להוציא פרחים, אך גם לעוף ולהתנתק; השורש **פ-ר-כ** כמו **פ-ר-ק** משמעו לשבור, להוציא ממצב של שלמות, **פ-ר-מ** משמעו להתיר, להוציא ממצב של קשר; **פ-ר-ס** משמעו לחתוך, להוציא ממצב של שלמות, בדומה לשורשים **פ-ר-כ**, **פ-ר-ק**. **פ-ר-ש** משמעו לצאת מהמקום, להתרחק.

לימים הוכח, כי עד כמה שהדבר נכון לגבי השורשים ששתי אותיותיהם הראשונות **פר** אין אחיזה מספקת לתיאוריה זו במציאות.

מוֹקֵד

מילה ששורשה יק"ד. הפועל יִקְדֵּד פירושו "דַּלֵּק", "בָּעַר", ואנו מוצאים הוראה זו של דלקה ושרפה כבר במקרא: "כִּי אֲשֶׁר קִדְדָה בְּאֵפִי וְתִיקַד עַד שְׁאוֹל תַּחֲתִית" (דברים ל"ב, 22). הפועל יִקְדֵּד מצוי בלשונות השמיות, שעמן נמנית העברית; כך, למשל, בארמית – יִקְד, בערבית – יִקְדֵּ. מן השורש יק"ד נוצר שם העצם "מוֹקֵד" במשמעות: **מדורה, אש בוערת**; אך המילה **מוֹקֵד** קיבלה במרוצת הזמן גם משמעות נוספת, "**פוקוס**", ולכן **מוֹקֵד** היא הנקודה, שבה נפגשות קרני אור, המשתברות בעדשה קמורה או קעורה, וכן נקודת הפגישה של גלי רדיו, של גלי קול, של גלי חום וכדומה, כהגדרתו של אברהם אבן שושן, ובדיוק כמו 'פוקוס', מציינת המילה מוֹקֵד גם **מרכז ועיקר**, אלא שבעברית של ימינו נוצרה הבחנה בין הפועל יִקְדֵּד, ששורשו המקורי יק"ד, ומשמעו "בָּעַר", לבין הפועל מִקְדֵּד בכל המשמעויות האחרות". הפועל מִקְדֵּד נוצר כשורש תנייני, משני, שהתפתח מן המילה מוֹקֵד, ששורשה הראשוני הוא יק"ד, אלא שלימים נטלו את ה-מ' התחילית שבראש המילה "מוֹקֵד", והשתמשו בה כאות שורש ראשונה במקום ה-י' של יק"ד. כך נוצר הפועל מִקְדֵּד שפירושו – ריכז; ובייחוד רווח פועל זה בביטוי "**מיקד את תשומת הלב**". מכאן גם המילה **מיקוד** שמשמעה ריכוז, הצטמצמות בנקודה אחת. **מיקוד** הוא גם מונח רווח בתחום של משלוח דברי דואר לכתובת ממוספרת שיש לכל מען בישראל.

מן השורש המשני מק"ד, שנוצר מהמילה מוקד, התפתח גם הפועל **התמקד** שמשמעו: התרכז; וכן שם הפעולה – **התמקדות**, שמשמעו: התרכזות בנקודה מיוחדת או בנושא מיוחד או ייחודי. (מתוך: "עוד מילה ברגע", 240; "למה בעברית", 427).

מוֹתֶג וְתֶג

"מוֹתֶג" פירושו נושא תג, נושא סימן. מוֹתֶג הוא סימן או שם המזוהה עם מוצר או מפעל מסוים. זהו מושג מתחום השיווק והפרסום, והוא מציין מוצר כלשהו הנושא סימני היכר חיצוניים מוגדרים, כפי שהגדיר המילונאי יעקב שוויקה. הסימן החיצוני יכול להתבטא בצורת האריזה, בצבעה, בסמל המתנוסס על המוצר, בשם עצמו ואפילו בצליל השם.

המילה "תֶג" ציינה ומציינת, כהגדרת אברהם אבן שושן, כל אחד מה"כתרים" (ה"קוצים") הנמצאים מעל האותיות בתנ"ך לשם קישוט. מכאן הפועל תִּיַּג שמשמעו רשם תגים מעל האותיות.

המקבילה הארמית "תִּגָּא" משמעה "כתר", וגם בערבית מציינת המילה תאג' – כתר. המבנה היפה ביותר בעולם, הנחשב לשכיית חמדה אדריכלית, מצוי באַגְרָה שבצפון הודו, וקרוי "תאג' מַחֵל" תִּיַּג מַחֵל (= מקום הכתר), והוא נבנה על ידי קיסר הודי לכבודה של אשתו האהובה. זהו גם המאוזולאום היפה בעולם. (מתוך: "מילה ברגע", 402).

בצה"ל מציינת המילה תֶּג סמל צבאי שעונדים אותו על כובע החייל, ו/או על הכותפת, והוא מראה על שיוכו הצבאי. כיום תֶּג הוא גם כרטיס קטן העונדים על הבגד לצורכי זיהוי, למשל – העובדים בבתי החולים, המשתתפים בכנסים ועוד.

במסכת אבות א, ג מצוי המשפט הארמי: דְּאִשְׁתִּימֵשׁ בְּתֶגָא חֵלְף, שמשמעו: המשתמש (להנאתו) בכתר (התורה) יחלוף מן העולם, כלומר ייענש עוד בחייו. מכאן נוצר הניב "השתמש בתגא" הבא לציין את מי שנשא בתפקיד ציבורי רשמי.

בימינו נוצרה המילה מותג המציינת מוצר בעל סימנים חיצוניים בלעדיים המאפשרים את זיהויו המיידי והאופייני. מכאן גם ההוראה החדשה של הפועל תייג: חיבר תג או תווית זיהוי למוצר.

מחד גיסא ומאידך גיסא

ניב ארמי שמשמעו: מצד אחד ומצד אחר. המילה **חד** היא הצורה הארמית של **אחד**. המילה **גיסא** משמעה **צד**. מכאן גם שם בן-המשפחה **גיס**, המציין את האח **מצד** בעלה, או את האח **מצד** אשתו. המילה הארמית **אידך** משמעה "**האחר**", כלומר, **ההוא**. **מאידך גיסא** הוא ניב הלקוח מלשון חז"ל (ראה, בבא קמא נ"א, ב'). אף שברובד זה של העברית הופיעו "חד גיסא" ו-"אידך גיסא" זה בצד זה, חל במשך הזמן בעיקר בלשון החדשה ניתוק של הניב "מאידך גיסא", ואחת המשמעויות שלו בצורה הנפרדת שלו היא "לעומת זאת".

מִחְוָה וּמִחְוָה

"מִחְוָה" הוא קנה, בדרך כלל דמוי יד בקצהו, שמחזיקים בכף היד ומראים בו על מקום הקריאה בספר תורה, כפי שציין אברהם אבן שושן במילונו. אבן שושן אף הזכיר, כי יש המשתמשים ב**מִחְוָה** בהוראת הקריאה, וגם בקריאה בתורה בבית הכנסת. מכשיר עזר זה זכור לנו גם מקריאת "פסוקו של יום" בסופו של יום שידורים בטלוויזיה הישראלית. השורש של המילה **מִחְוָה** הוא חו"ה/י.

מאותו השורש נוצרה המילה **מִחְוָה** שפירושה תנועה באחד מאיברי הגוף כדי להביע רגשות שונים, כמו: הסכמה, סירוב, ביטול ועוד. גם ההשתחוות קרובה למחווה ונועדה להביע רגש של כבוד כלפי מי שמשתחוים לפניו. כיום משמשת המילה **מִחְוָה** כמשמעות "ביטוי של רצון טוב" (ג'קטָה בלועזית).

בעוד ש**מִחְוָה** קשורה להבעת רגשות המילה חו"ה מציינת רגשות עמוקים ומאורע שהותיר רושם חזק על רגשות האדם.

מחזור

מילה רבת משמעויות, שנוצרה מן השורש חז"ר, המציין הישנות פעולה: סיבוב, הקפה, סדרה. למילה "מחזור" יש גם משמעות של קבוצת תלמידים, המסיימים יחד את לימודיהם בבית הספר בשנה מסוימת. בלשון חז"ל מציינת המילה "מחזור", בתחום הדת, את סדר התפילות והפיוטים לימים נוראים ולשלושה רגלים (ראה למשל: תוספתא יומא נ"ד).

המילה הארמית המקבילה ל"מחזור" היא "מהדורה". השורש חז"ר קרוב בצליליו ובמשמעותו לשורש הד"ר, כי העיצורים ח' ו-ה' הם עיצורי גרון, והעיצורים ד' ו-ז' הם עיצורי שיניים. הפועל הארמי "הדר" הוראתו **שב**, בדיוק כמו **חזר**. הפועל **הדר** מופיע באמרה הארמית: "**הדרא קושיא לדוכתא**", שמשמעה: **חזרת הקושיה למקומה**, כלומר, הבעיה לא נפתרה. מן השורש הד"ר במשמעות הארמית, המציינת **חזרה**, נוצרה גם המילה "**הדרן**", שהיא קריאה שמשמעה: **שוב! עוד הפעם!** "**הדרן**" היא גם יצירה מוזיקלית נוספת, שהאומן מבצע על פי בקשת הקהל. במקורותינו, **הדרן** היא מילה שהוראתה "**חזרנו**", והיא גם כינוי לדרשה תורנית שנוהגים לדרוש לכבוד סיום מסכת בתלמוד או לסיום הש"ס כולו, כאילו רוצים לומר: עוד נחזור ללמוד זאת.

מַחְלָף

"מַחְלָף" היא מילה שחודשה על ידי האקדמיה ללשון העברית, ומשמעותה: צומת קומות; מערכת דרכים החולפות זו על גבי זו במפלסים שונים. המחלף מאפשר מעבר מדרך לדרך בלי הפרעה (למד לשונך, תמוז תשל"ב, ערכה שושנה בהט).

המילה **מַחְלָף** שקולה במשקל המקומות מְקַטֵּל, שעל פיו השמות כמו: מְרַחֵב, מְרַכֵּז, מְגַרֵשׁ, מְתַחֵם. טעות נפוצה בקרב הדוברים לומר *מַחְלָף, במשקל המכשירים מְקַטֵּל, דוגמת מְגַהֵץ, מְבַרֵג, מְחַבֵּט ועוד, אולם כאמור, משקל המילה הנכון הוא מְקַטֵּל.

מָטִיף

"מָטִיף" הוא מי שאומר דברי מוסר. בעמוס ז', 15, אנו קוראים: "וְלֹא תִטֵּיף עַל בֵּית יִשְׁחָק", שפירושו: אל תזיל מילים, כלומר: אל תדבר על בית ישחק = יצחק (על פי תהילים ק"ה, 9), הכוונה לישראל. בלשון ימינו התרחבה המשמעות של **להטיף**, ושם פועל זה הוראתו לנאום למען רעיון מסוים, במטרה לשכנע. בייחוד רווח בימינו הניב "**מטיף מוסר**", כלומר: אומר דברים, שנועדו להיטיב את התנהגות המאזינים.

הפועל **מָטִיף** נגזר מהשורש נט"פ ופירושו: לנזול, לטפטף, להוריד טיפות.

כך אנו מוצאים בשופטים ה', 4: "גַּם שְׁמַיִם נָטְפוּ גַם עֲבִים נָטְפוּ מַיִם". כך, הפועל **הָטִיף**, שהוראתו "הזיל", "טפטף", כמו בפסוק המקראי: "וְהָטִיפוּ הָהָרִים עָסִיס וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוֹגְגָּנָה" (עמוס ט', 13), משפט שהפך לשיר ברכה המושר במקומותינו.

מטת סֶדוֹם

זהו ניב שהוראתו: בלי חופש פעולה, בלי אפשרויות של תמרון. השימוש בניב רווח בעיקר במקום או במצב צר ודחוק, שאינו מאפשר מרחב פעולה.

מקור הניב, כפי שציין המילונאי אברהם אבן שושן, באגדה על אנשי סדום, שנודעו ברשעותם ובאכזריותם, ולכן התקינו מיטה מיוחדת במינה. האגדה המובאת במסכת סנהדרין ק"ט, ב': "לאנשי סדום הייתה מיטה, והיו נוהגים להשכיב את אורחיהם: אדם ארוך – קיצרוהו, קצר – מתחוהו. נזדמן לשם אליעזר (עבדו של אברהם) אמרו לו: עלה ושכב במיטה. אמר להם: מיום שמתה אמי נדרתי נדר שלא אשכב במיטה". אליעזר, עבד אברהם, התחמק מאכזריותם של אנשי סדום, כאשר תירץ את סירובו בטענה שהוא אבל על מות אמו, ומאז שהלכה לעולמה הוא ישן על הרצפה.

במיתולוגיה היוונית מסופר סיפור דומה, על שודד אלים ששמו פְּרוֹקְרוֹסְטֶס, שנהג לקשור את קורבנותיו למיטת ברזל, ועינה אותם כאנשי סדום בשעתם. אם האיש היה גבוה, קיצר את רגליו, ואם נמוך מתח את אבריו. לבסוף נפל לידיו של תֵּזֶאוס, שהפליא לענות את השודד באותה המיטה שבה עינה אחרים.

דוגמה של משפט: המדען התלונן על מגבלות תקציביות המכניסות את מחקרו למיטת סדום.

מיזם

"מיזם" הוא מעשה של יזמה, מעשה רחב היקף שיזמו אותו. המילה היא מחידושי ימינו, והיא פרי יוזמה של אנשי לשון, שנועדה להחליף את המקבילה למילה הלועזית – פרויקט. המילה פרויקט הגיעה ללעברית כמו ללשונות אחרות מן הלטינית. בלשון הרומית PROJECTUM – משהו שנזרק קדימה לפני משהו, ומכאן בהשאלה: הצעה או ליתר דיוק מטלה המוצבת לפתחו של גוף ציבורי, או אדם פרטי ושיש ציפיות לבצעה בעתיד בדיוק בדומה למשמעות השורש י-ז-מ בעברית.

הפועל יזמו המוזכר בבראשית י"א, 6, משמעו "הגו רעיון חדשני", והוא קרוב לפועל זמם, אלא שזמם בא בהקשרים שלילים, ואילו יזם מציין פעולה חיובית.

יוזמה היא התעוררות לפעולה חדשנית.

מִכְלָב

"מִכְלָב" הוא מכשיר משרדי, הקרוי בעברית עממית "שדכן". המילה מִכְלָב נוצרה מהשורש כל"ב, שפירושו **לחבר**. רזן ציין כי "גם הִכְלָב קרוי כך, כי הוא מִתְחַבֵּר לאדם וּמִתְחַבֵּר עמו". (מתוך: "למה בעברית", 441). כל אחת מן הסיכות המחברות של המִכְלָב קרויה **קְלִיב**, ובריבוי **קְלִיבִּים**, כפי שצוין בדף קכ"ד של "למד לשונך" מטעם האקדמיה ללשון העברית.

"הִכְלִיב" הוא פועל, שנוצר מהשורש כל"ב, ומשמעו: חיבר, תפר תפרים גסים, הדומים לנשיכה של שיני הכלב. בערבית, הפועל **"כָּלַב"** משמעו **"תִּפֵּר"**. במקורותינו, מצוי הפועל **הִכְלִיב**: "הִהָדְיוּט תוֹפֵר כְּדֶרְכוֹ וְהָאֶמֶן מִכְלִיב". כמו כן, מופיע הפועל **"כָּלַב"**: "הרוצֵעֵינִי מִכְלָבִין בְּמוֹעֵד". מכאן, במלאכת התפירה, חוט מכליב הוא חוט מִתְחַבֵּר. בבוטניקה הִכְלִיב פירושו: חיבר זנים של צמחים.

בערבית, שהיא לשון אחות לעברית, מצויה המילה **"כָּלְבָה"** המציינת גם עץ קוצני. אומרים שהעץ קיבל את שמו, משום שהוא אווז בבגדי העוברים ושבים ומתחבר אליהם כמו כָּלַב. (מתוך: "מילה ברגע", 294; "למה בעברית", 440).

על אף חברותו של הכלב עם האדם והנאמנות הרבה שהוא משדר, מופיע הכלב במרכזם של כמה ניבים במשמעות שלילית:
ראש כלב – כינוי גנאי לאדם.
כאן קבור הכלב – מקור הרעה.
פני הדור כפני הכלב – כינוי לדור ללא בושה, דור של פורעי חוק וסדר.

מִלְחָךְ פִּינָכָא

זהו צירוף שמשמעותו המקורית: מלקק צלחת. המשמעות המושאלת: חנפן. המילה הארמית פִּינָכָא ומקבילתה העברית פִּנְכָה מקורן במילה היוונית **PINAX**, שחדרה ללשון המשנה בתקופה שבה משלו היוונים בארץ. מוצא הצירוף במסכת פסחים מ"ט, א'. שם מדובר בגנות הזלילה והטעימה מכל הקערות: "תנו רבנן, כל תלמיד חכם המרבה סעודתו בכל מקום, לסוף מחריב את ביתו, ומאלמן את אשתו, ומייתם את גוזליו, ותלמודו משתכח ממנו, ומחלוקות רבות באות עליו, ודבריו אינם נשמעים, ומהלל שם שמים ושם רבו ושם אביו, וגורם שם רע לו ולבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות... רב ספא אמר (קוראים לו) בִּרְ מִלְחָךְ פִּנְכִי". מִלְחָךְ פִּנְכִי משמעו: מלקק קערות, גרגרן.

היום השתנתה המשמעות, והיא מציינת כינוי גנאי למתרפס לפני גדולים ממנו, כנראה בהשפעת הניב "ליחך את עפר רגליו" בהוראת מלקק, חנפן.

דוגמה של משפט: כל בעל תפקיד ציבורי מוקף מלחכי פינכא.

העיצורים ח,כ,ק הם עיצורי חך, בעת היווצרותם זרם האוויר העולה מן הריאות נעצר בחך. קרבה פונטית זו מייצרת גם קרבת משמעות בין המילים מלקק ו-מלחך. מעניין להשוות את המילים: תכשיט -קשוט. המילה תכשיט הכתובה ב- כ אינה אלא אביזר של קישוט. (מתוך: "מילה ברגע", 204).

מסכה

"מסכה" היא מילה המופיעה במקרא, ופירושה שניים, כפי שנראה להלן: פסל מתכת וכיסוי כמסווה. שורשה של המילה "מסכה" הוא נס"כ, ומשמעו: לצקת. במקרא, המסכה היא בראש ובראשונה יציקת פסל ממתכת; כך אנו קוראים את סיפור העגל בשמות ל"ב, 3-4: "וַיִּתְּפְּרוּקוּ כָּל הָעָם אֶת נִזְמֵי הַזָּהָב אֲשֶׁר בָּאָזְנֵיהֶם וַיָּבִיאוּ אֶל אֶהֱרֹן וַיִּקַּח מֵיָדָם וַיַּצֵּר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֶׂהוּ עֵגֶל מִסֶּכֶה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵינוּ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָעֵלּוּךְ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם". בשופטים י"ז, 3 נאמר: "וַתֹּאמֶר אִמּוֹ הַקֹּדֶשׁ הַקֹּדֶשׁ אֶת הַכֶּסֶף ל-ה' מִיָּדִי לִבְנֵי לַעֲשׂוֹת פֶּסֶל וּמִסֶּכֶה". כאן אנו למדים על מנהג מוזר מאוד של בני ישראל, אשר מתוך חיקוי לכנענים עבדו את ה' בפסל, שאותו הכינו בדרך כלל מעץ ומאבן, ובמסכה, שאותה יצקו ממתכת.

על פירוש אחר, שונה לחלוטין, של "מסכה", ניתן ללמוד מן הכתוב: "כִּי קָצַר הַמָּצֵעַ מִהַשְׁתַּרְעַ וְהַמִּסֶּכֶה צָרָה כְּהַתְפַּנֵּס" (ישעיה כ"ח, 20). בנבואת זעם זו מביא ישעיה משל עממי, ועל-פיו המזרן קצר, והמסכה, כלומר – השמיכה, צרה, ואי אפשר להתכנס בתוכה; בכך רוצה הנביא לרמוז, כי לא יספיק כל מחבוא מפחד האויב, ולא יהיה מנוס ממנו.

חיזוק נוסף למשמעות של "מסכה" ככיסוי, או כמסווה, המכסה עיניים, אנו מוצאים בישעיה כ"ה, 7: "הַלּוֹט הַלּוֹט עַל כָּל הָעַמִּים וְהַמִּסֶּכֶה הַנְּסוּכָה עַל כָּל הַגּוֹיִם". כאן תוקף ישעיה את הגויים, שעניהם מכוסות במסווה, המסתיר מהם לראות נכוחה.

בימינו, בעידן הקרנבלים ונשפי המסכות, כמו נשף פורים, נוצרה משמעות קרובה למדי לציטוט האחרון מן המקרא. המסכה מציינת מסווה או מכסה, ששמים על הפנים, או רק על מחציתם העליונה; אך אין זה כיסוי סתם, המסתיר את כל הפנים, אלא יש בו חורים לעיניים לשם התחפשות, או כדי להעלים את הזהות, אך באותה העת לראות את הסביבה.

נראה, כי משמעות זו בלשונות אירופיות נוצרה בהדרגה די ברורה: מסתם כיסוי על הפנים נוצר כיסוי, שיש בו פתח לעיניים; המקור למילה MASK האנגלית על מקבילותיה האירופיות יכול להיות דווקא מן המקרא, אך רוב הבלשנים סבורים, שבלי קשר לשני הפירושים המקראיים של "מסכה" נוצרה בלשונות אירופה מילה בעלת צלילים דומים, זוהי MASK האנגלית, שמקבילותיה MASQUE – בצרפתית; MASCHERA – באיטלקית; ומכאן בספרדית ובפורטוגלית – MASCARA. בכל אלה משמעות המילה היא גם "כיסוי לפנים". במובן של "תחפושת פנים בנשפים" התפשטה המילה MASK על כל גלגוליה כמעט לכל לשונות אירופה. לפי הסבר אחר, המילה מִסְחָרָה (שמשמעה צחוק, לעג וגם נשף מסכות) חדרה מן הערבית ללשון האיטלקית – MASCHERA וכן לספרדית – MASCARA; מן האיטלקית חדרה למילוננו דרך האנגלית (כנראה) המילה "מַסְקֶרָה", שפירושה תכשיר קוסמטי לצביעת ריסי העיניים, גם כאן הצבע מַכְסֶה את הריסים.

נוצרה אפוא שאילת המילה מן האנגלית על רקע עיצורים, כלומר – צלילים, הקרוי בבלשנות "תַּצְלִיל". פרופ' גב"ע צרפתי ציין בספרו "מה אומרות המילים", כי מלבד קרבה מוקדמת במשמעות של שתי

המילים משתי משפחות הלשון הזרות, כמו קרבת המשמעות (של כיסוי) שבין מַסְכָּה המקראית ו-MASK האנגלית, נמצאה בין המילה של השפה המושפעת לבין המילה של השפה המשפיעה גם קרבת צליל. (מתוך: "למה בעברית", 450)

מִסְכָּת

פירוש המילה "מִסְכָּת" הוא מערכת, חטיבה אחת, או מארג (של חוטים או רעיונות). זו מילה שניתנה משמעויות. שורש המילה מסכת הוא נס"כ, ומשמעו **לארוג**, ובהשאלה, **לרקום מחשבות** במקרא ציינה מִסְכָּת את מערכת החוטים המתוחים במכשיר האריגה הקרוי **נול**. על שמשון הגיבור מסופר: "וַיִּסַּע אֶת הַיָּתֵד הָאָרְגַּ וְאֶת הַמִּסְכָּת" (שופטים ט"ז, 14). לימים התרחבה המשמעות של מערכת החוטים של הנול, למשמעות כללית של מערכת. כמו, למשל, במשפט: לדאבוננו, טרם נמצאו פתרונות הולמים ומרתיעים דיים למסכת תאונות הדרכים בארצנו.

בלשון המקרא השורש נ-ס-כ בא במשמעות של ליצוק נזל, או משקה לקרבן, ככתוב בהושע ט, 4: "לא יִסְכוּ לֵה' יִין".

נִסְךָ הוא פועל שמשמעו יצק מים לשם עבודה זרה. ויין כזה קרוי יין נסך. יין שעובדי האלילים ניסכו כלומר מזגו, שפכו לאלילים שלהם נודע בשם "יין נִסְךָ". בשם יין נסך מכנים גם יין אסור לשתיה שגוי התכוון למזגו, ורק נגע בבקבוקו. במקום אחר במקרא בא הפועל נִסְךָ לציין יציקה של מתכת, כשהיא במצב נוזלי: "הַפֶּסֶל נִסְךָ תְּרָשׁ" (ישעיה מ, 19).

בתקופה העתיקה נהגן לנסוך, כלומר למרוח שמן על גופם של בני מלכים, שליטים ושרים רמי דרג, וכך התפתח המושג נְסִיךְ, ובעקבותיו גם המילים: נסיכה (צורת הנקבה המקבילה לנסיך) ונסיכות - מקום מושבו של הנסיך.

מאחר שהפועל נסך משמעו יצק, או שפך משתמשים בצורות הבינוני הפעול: נסוך, נבוכה, נסוכים במשמעות של שפוך, שפוכה ושפוכים. כשאנו אומרים: על פניו הייתה נסוכה הבעת שמחה רוצים אנו לציין כי על פניו השתפכה השמחה, כאילו הייתה נזל שניגר עליהם.

בתקופת לשון חז"ל באה המילה מִסְכָּת לציין חיבור עיוני המתבסס על מערכת דיונים, דעות והשגות, כמו כל אחד מהקבצים שבספרי המשנה, התוספתא או התלמוד, המוקדשים לנושא כלשהו.

בימינו מציינת המילה מִסְכָּת תכנית אומנותית, הכוללת קטעי שירה, קריאה או משחק.

גם עבודת מחקר בנושא מסוים קרויה כיום מִסְכָּת. יעקב שוויקה הביא במילונו 'רב מילים' את הדוגמה הזאת: בספרו 'מסכת תיאולוגית-מדינית' מציג שפינוזה את דעותיו על המדינה ועל הדת.

מעז יצא מתוק

זהו ניב שהוראתו: רע הצמיח טוב. מקור הניב בחידתו של שמשון לשלושים מבני עמה של דלילה שערכה משתה כלולות: "יִמְאָכֵל יִצָּא מֵאָכֵל וַיִּמְעַז יִצָּא מֵתוֹק" (שופטים י"ד, 14). דבריו אלה של שמשון קשורים לסיפור בעניינו בספר שופטים, שעל-פיו נתקל הגיבור המקראי בכפיר אריות, ובכוח ידיו שיסה אותו. כעבור כמה ימים חזר למקום וראה עדת דבורים שהפיקו דבש בגוויית האריה. הוא רדה את הדבש והלך אל אביו ואל אמו והאכיל אותם, בלי לספר על מקור הדבש. מאותו הארי הטורף (האוכל) יצא מאכל, ומן העז (מן האריה החזק) יצא מתוק (= דבש). במילים אחרות: מן הרעה צמחה טובה.

דוגמה של משפט: התלמידה נכשלה במבחן בתנ"ך, אך מעז יצא מתוק: הכישלון הצורב גרם לה לחזור ולשנן היטב את החומר, ובמבחן החוזר קיבלה ציון 90.

מעִיב

"מעִיב" פֿירושׁ: מכסה בענן, מכסה בעבים, ולמעשה – מחשיך. הפועל מצוי במקרא: "אֵיכָה יַעֲיֵב בְּאֶפֶס ה' אֶת בֵּית צִיּוֹן" (איכה ב', 1). בהשאלה, מופיע הפועל בהוראה של **גורם לאווירה קודרת ואפורה**, כמו של השמים הקודרים המטילים חשכה על הארץ.

הפועל מַעֲיֵב נגזר מהשורש ע-ו-ב, והוא גם השורש של המילה עֵב המציינת ענן; השורש ע-ו-ב קרוב משמעותית לשורש ע-ב-ה, המוכר לנו משם התואר עָבָה.

בשמות יט, 9 מוזכר "עֵב הָעֵנָן" וכאן בצירוף זה המילה עב איננה באה במשמעות של ענן, כי המילה ענן באה אחריה, אלא במשמעות השנייה של עֵב שאינו דק כלומר עָבָה. יש לפרש ניב זה כענן כבד וענק בעל נפח רב שהצטברו בו הרבה מים, ובשל ממדיו הוא מאפיל על כל סביבותיו.

דוגמה של משפט: תגובות מילוליות לא זהירות, הנאמרות בלי שיקול דעת קודם, מעיבות על היחסים בין אנשים.

מעשה

המילה **"מעשה"** בלשון המקרא היא כל פעולה או מלאכה: "מָה רַבּוּ מַעֲשֵׂיךָ ה' כָּל־מַחְכְּמָה עֲשִׂיתָ" (תהילים ק"ד, 24). בלשון חז"ל התרחבה המשמעות לציון מאורע, או מקרה, או גם סיפור (בעיקר בצורה: **מַעֲשֵׂיה**). כך למשל: "מעשה ברבי טרפון שהיה יושב לצלו של שובך" (תוספתא, ברכות, ד', י"ד). סיפור הבריאה של העולם מכונה במסכת חגיגה ב', א' – מעשה בראשית. בהשאלה, מציין הניב "מעשה בראשית" מפעל חלוצי רחב-היקף.

בצירוף **"מעשה מרכבה"** (בתורת הקבלה) כונו חוכמת הנסתר וסודות המלאכים, על פי חזון הנבואה של הנביא יחזקאל (פרק א'). מאוחר יותר ציין הצירוף, בהשאלה, דבר מורכב ומסובך ביותר. דוגמה: החיים הם **מעשה מרכבה** של אירועים שונים.

המילה **מעשה** חדרה ליידיש ושם היא הגויה: **מַיִסָּה**, וריבויה **מַיִסִּס**. המילה חזרה לעברית החדשה במשמעות "סיפורי מעשיות, סיפורים שאין בהם ממש", במיוחד בצירוף **"בוכה מייסוס"** – "סיפורי סבתא", סיפורים שאין להם כל אחיזה במציאות.

מפָּרֵז

"מפָּרֵז" פירושו מוגזם, פורץ את גבולות ההיגיון והמציאות. הפועל הפָּרֵז משמעו הגזים, הגדיל דבר יותר ממה שהוא באמת. מכאן הניב בלשון חז"ל "הפריז באצבעותיו", שהוראתו: ניסה באופן מלאכותי להגדיל את כף ידו, באמצעות פיסוק אצבעותיו לצדדים, כדי לבטא לגלוג באמצעות שפת הגוף. השורש של מפריז והפריז הוא פר"ז, והוא קרוב מבחינה פונטית ומבחינת המשמעות לשורש פר"צ; ואכן, המפריז פורץ את גבולות המציאות. גם המילה פָּרָה פירושה פָּרָה, כלומר: מקום פְּרוֹז – מקום פְּרוֹץ, מקום שאינו מוקף חומה או גדר. פָּרָה היא צורת יחיד של צורת הריבוי פְּרוֹזוֹת, שמשמעה בלי חומה או גדר. בספר שופטים ה', 7, בשירת דבורה, אנו קוראים: "חָדְלוּ פְּרוֹזוֹן בְּיִשְׂרָאֵל חָדְלוּ"; כאן, פְּרוֹזוֹן משמעו יישוב חופשי בלי גדר המקיפה אותו ומגינה עליו. במקרא מצויה גם המילה פְּרִזִּי המקבילה לפרזון: "כָּל אֵלֶּה עָרִים בְּצֶרֶת חוֹמָה גְּבוּהָ דָלְתַיִם וּבָרִים לְבַד מַעְרֵי הַפְּרִזִּי הַרְבֵּה מְאֹד" (דברים ג', 5). בל נפריז בציטוטים נוספים; דומה, שהמשמעות של המילה מְפָּרֵז ובנות משפחתה ברורה עתה!

מִפְרָךְ

"מִפְרָךְ" הוא משהו שיסודותיו התערערו והתפרקו. השורש פר"כ קרוב במשמעותו לשורש פר"ק. משהו שהתפרקו אושיותיו, הוא חסר בסיס במציאות. בדיוק כמו "עבודה מפרכת", שהיא עבודה שוברת, מפרקת את הגוף.

הפועל פִּרַךְ הופיע לראשונה בלשון חז"ל, במשמעות ריסק וּשְׁבַר; כזאת גם הוראת הפועל פִּרַךְ, הבאה לידי ביטוי במשפט: "מוֹלְלִין מְלִילוֹת וּמִפְרָכִין קִטְנִיּוֹת בְּיוֹם טוֹב" (תלמוד בבלי, ביצה י"ב, ב'). באותה המשמעות ומאותו השורש נוצרה בלשון חז"ל המילה מִפְרָכָה, המציינת את האבן הפורכת ומרסקת את הזיתים בבית הבד. היא קרויה גם מְמַל מלשון מלילה (= ריסוק ופירור).

שם העצם "פִּרְךָ" (ראה ערך "עבודת פרך") מופיע במקרא במשמעות שבירה וריסוק, ובהשאלה, במובן כפייה, נגישה: "וַיַּעֲבְדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפִרְךָ" (שמות א', 13).

מקלע

רובה אוטומטי, שיורה אש רצופה ויעילה עם כל לחיצה על ההדק. אש **מקלע** יעילה בשדה הקרב, משום שהיא מאלצת את חיילי האויב לתפוס מחסה. המקלע מסוגל לירות 700-1000 כדורים בדקה. סרט כדורים או מחסנית כדורים מזינים את המקלע. השם **מקלע** נוצר מן השורש קל"ע, שמשמעותו הראשונית כבר במקרא הייתה: **ירה, זרק** (אבן או חץ) במטרה לפגוע; כך אנו מוצאים בשופטים כ', 15: "קלע באבן אל השערה ולא יחטא". כך נוצר הניב "**קלע אל השערה ולא החטיא**", שמשמעו: פגע בדיוק במטרה. באותו הזמן נוצר גם הצירוף **כף הקלע**, שבא לציין בית קיבול במכשיר הקליעה הקדום שהיו שמים בו את אבן הקלע.

לימים נתחלף הקלע במקלע. השם מקלע הופיע לראשונה במקורותינו בלשון ימי-הביניים, במשמעות של **מכשיר קליעה**. אבן שושן ציטט בערך **מקלע** את הכתוב: "כחץ יחטיא בלב קשת מנסה והאבן במקלעים חזקים" (הנגיד, בן משלי). מקלעים ראשונים הופיעו במחצית המאה ה-19. ב-1861 רשם ריצ'רד ג'ורדן גאטלינג פטנט על מכונת הירייה. המקלע האוטומטי הראשון הופיע ב-1883 בארה"ב ונקרא "**מקלע מקסים**", לא משום שהיה מקסים במראהו, אלא על שם ממציאו, חירם מקסים.

מלבד **מקלע** יש במילון הצבאי שלנו עוד כלי נשק, הקרוי **תת-מקלע**, כדוגמת ה"עוזי" או ה"סטן", והוא מקלע קל וקטן שאינו מרחיק לקלוע; בדרך כלל יורים בו תוך כדי הסתערות. זהו נשק היורה בקצב אוטומטי וגם חצי אוטומטי. חייל המפעיל מקלע קרוי מקלען. תת-המקלע הראשון הופיע במלחמת העולם הראשונה.

בגלל שיבוש יום-יומי בצורה התקינה של המילה כדאי לשים לב לשתי הערות לשון: ראשית, יש לומר **מקלע** על פי משקל המכשירים: מקטל, כמו: מבגר, מסמר, מקדח, ולפיכך גם מצנח. ושנית, היורה במקלע הוא **קלע**. שם זה שקול במשקל בעלי העיסוק קטל, כמו: ספר, טבח, ולכן גם צבוע (מתוך: "למה בעברית?", 457).

מקנה

"מקנה" הוא שם כולל לצאן, לבקר ולבהמות העבודה. בתקופה הקדומה שימש הבקר כאמצעי תשלום. המילה **'מקנה'** נוצרה מן השורש קנ"ה, שמשמעו לרכוש תמורת תשלום. בדיקה בלשנית מגלה את המילה הזאת בכמה לשונות, ומראה, כי הבהמות היו קשורות לכסף ולאמצעי תשלום".

המילה הלטינית PECUNIA משמעותה כסף, ממון; אך ברומא העתיקה שימשה מילה זו, תחילה, לציון עושר, המבוסס על בקר, כלומר עושר כלכלי, ורק לאחר מכן ביטאה את שווה ערכו של הבקר, כלומר: **כסף, ממון**.

גם המילה האנגלית FEE, המצויה גם בגרמנית, קשורה לבקר; אומנם משמעה היום **דמי נסיעה**, אך היא ציינה בתחילה בקר, ולימים באה לציין **דמי תשלום**, כי אלה ניגבו בעקבות שירות רכיבה-הסעה על בהמות.

גם המילה **"רכוש"**, ששורשה רכ"ש, וממנו נוצר שם הפועל **לְרַכֵּשׁ**, שמשמעו **לקנות**, קשורה אף היא לבהמות והפעם לסוס, כי שמו המקראי היה **רָכָשׁ**. זה היה כינוי לסוס רכיבה והובלה, כפי שמלמד אותנו המקרא, למשל: **"רָתַם הַמֶּרְכָבָה לְרָכָשׁ"** (מיכה א', 13) וכן: **"הָרָצִים רָכְבִּי הָרָכָשׁ"** (אסתר ח', 14).

מן המילה **מקנה** נוצרו, פרט לפועל קָנָה, גם המילים קָנָן, קנייה, ובימינו גם **קניין**; ומן המילה **רָכָשׁ** במשמעות של סוס נוצרו המילים רכוש (במובן קניין) ורכישה (במובן קנייה). המילה המקראית **רָכָשׁ** רווחת בימינו בלשון הצבא, במשמעות טיפול ברכישת נשק וכן כינוי למלאי הנשק שנרכש. (מתוך: "מילה ברגע", 215; "למה בעברית", 457).

משבר

בלשון המקרא **משבר** הוא כינוי לפתח צוואר הרחם באשה, שהילוד פורץ ממנו לאוויר העולם: "כִּי בָאוּ בָנִים עַד מִשְׁבֶּר וְכַח אֵין לֵלֶדָה" (ישעיה ל"ז, ג'). בלשון חז"ל ציינה המילה מושב שעליו ישבה היולדת בעת הלידה.

על סמך הכתוב המקראי נוצר הניב "בא עד משבר": כלומר הגיעו הדברים עד למצב גורלי ולנקודת הכרעה.

המשבר הוא אפוא מפנה חד ושבירה של רצף קודם, זהו מעבר ממצב מסוים למצב אחר לגמרי. במקרא מופיעה המילה שְׁבֶרֶן המציינת הרס וכליה: "הביא עליהם יום רעה ומְשָׁנָה שְׁבֶרֶן שְׁבָרָם" (ירמיה יז, 18).

אגב, הבן הבכור הבוקע מרחם אמו קרוי "פֶּטֶר רָחֵם", וגם המילה פֶּטֶר עניינה שבירה, כמו הפְּטָרָה, השוברת את רגבי האדמה עם בקיעתה ממנה לאחר הגשם, וכמו הנפטר שמסכת חייו נשברה. הערבים קוראים לארוחת הבוקר פֶּטוּר, והיא קרויה כך כי היא שוברת את צום הלילה, בדיוק כמו באנגלית - BREAKFAST (מתוך: "מילה ברגע, 493).

משקפים

מילה צעירה יחסית בלשון העברית. היא באה לעולם בשנת 1890. הציע אותה **חיים לייב חזן** מגרודנא שבפולין. הצעתו נתפרסמה בעיתון עברי, שיצא אז בוורשה, בשם "**הצפירה**". וכך כתב חזן (כפי שציטט ראובן סיוון את דבריו בלשוננו לעם, מחזור כ"ג, קונטרס א' (רכ"א) מרחשוון תשל"ב, 30): "**את כְּלִי הזכוכית**, אשר נשים על עינינו למען היטב ראות, אשר הרכיבו לשמו מילים שונות בדרכים שונות: **כְּלִי מחזה, כְּלִי ראות, כְּלִי רואי, בתי עיניים** – עלה על לבי לקרוא – **משקפים**. הנה איש לא יכחיש, כי טוב שם בן מילה אחת משם מרבה-מילים. והנה שמות הכלים העשויים שני בדים (= חלקים) שווים: מאזניים, מְלַקְחִים, ובתלמוד מְסַפְּרִים באים ב-מ' המשקל ובסימן הזוגיים, ויען כי הכלי הזה עשוי גם הוא שני בדים שווים, על כן תבנית שמו נאמנה".

חזן מזכיר הצעות שהוצעו למשקפיים, כמו: **כְּלִי מחזה, כְּלִי רואי, בתי עיניים**. מדובר על תקופת **לשון ההשכלה**, תקופת לשון מיוחדת בעברית, שבה פעלו כמה מרכזים באירופה בעיקר במאה ה-19. בתקופה זו יצרו שמות למונחים חשובים כפולי מילים, ולעתים בני שלוש-ארבע מילים, שנתחדשו בתחום הטכנולוגיה. כך למשל, נקראה **המזרקה**: "**באר מְתַזת מימיה**".

רוזן ציין שעוד קודם לכן, כבר במאה ה-16, רווח בגרמניה הצירוף **כלי זכוכית**. במאה ה-17 השתמשו יהודי ספרד במילה **מראות**. אגב, היום קוראים הספרדים למשקפיים **אנטיאוקוס – ANTEOJOS**, בתרגום מילולי: "לפני העיניים"; ANTE = לפני, OJOS = עיניים. הרעיון של חזן היה מוצלח, כי הוא תרגם וקיצר את הצעות השמות מרובי המילים לִמְשַׁקְפִּים. חזן אמר, כי בחר בשם משקפיים, משום ששורשו שק"פ, וכדי לדמותו למילה היוונית – **SKOPEIN**, שפירושה **לראות** (קרוב לפועל "להשקיף").

המצאתו הקולעת של חיים לייב חזן התקבלה בהתלהבות, והיא רווחת עד היום בלשוננו, אלא שלצערנו, בשימוש בשימוש, שכן המילה **משקפים** היא בלשון **זכר** (על פי היחיד – מְשַׁקֵּף), ולכן יש לומר כהלכה: **משקפיים גדולים, וכן משקפיים כהים**. על פי מינו של שם העצם ביחיד, יש לומר גם **מְסַפְּרִים חדים, וכן מכנסיים רחבים, ואפילו גרביים ארוכים ויפים**.

בעקבות המצאת המילה **משקפים** על ידי חיים לייב חזן, ובעקבות שימושו של חזן בשורש שק"פ ונימוקו המצוין לעיל, הציע אליעזר בן יהודה לקרוא לִטְלִסקוֹפ – **משקפת**. לפני כמאה שנה, בחנוכה תרנ"ז (1897), כתב חזן בעיתון "**הצבי**" דברים, שאותם ציטט הלשונאי ראובן סיוון: "הנגיע באמת סוף-סוף לראות את הלבנה במרחק מטר אחד? עוד פעם החלו לדבר על אודות זה וברצינות". בהמשך ציין את קשיי הטכנולוגיה בימיו, עם המצאת טֵלֶסקוֹפ משוכלל, בכותבו: "במעמד הנוכחי של מלאכת כלי ההשקפה הדבר הזה הוא כמעט מן הנמנעות, למען התקרב הרבה לכוכבים, צריך משקפת חזקה מאוד, אך לכוח ההשקפה יש לעת עתה גבול...".

אליעזר בן יהודה, מחייה השפה העברית, התייחס במאמרו בעיתון "**הצבי**", להמצאתו של חוקר אמריקני משיקגו ששמו **גֶתֶם**, שטען, כי המציא טֶלֶסְקוֹפֵּ ענק. על כך כתב: "במשקפת הזאת ראה נראה את הלבנה במרחק, שאפשר באמת למששה ביד" ואחר כך: "אם ראה לא נראה עליה בני אדם – אין זאת, כי אם אין שם". מאז נכתבו הדברים נחתו יצורי אנוש על הירח. ב-20 ביולי, 1969, נחתה החללית **אפולו 11** על הלבנה, המרוחקת כ-385,000 ק"מ מכדור הארץ". אומנם המילה **מִשְׁקָפֶת** הוצעה להחליף את המילה **טֶלֶסְקוֹפֵּ**, אולם כיום היא משמשת כשם לכלי ראייה נייד להגדלה של עצמים הרחוקים מאתנו מרחק קטן יחסית, ואילו ה**טֶלֶסְקוֹפֵּ** משמש כשם לכלי שבאמצעותו צופים בעצמים רחוקים **בחלל**, כגון **כוכבי לכת**, **כוכבים**, **גלקסיות** וכדומה. (מתוך: "מילה ברגע", 353-354; "למה בעברית", 465).

נָוִט

מילה שהגיעה ללשוננו, בתקופת לשון החכמים, מן היוונית. ביוונית: נָאוּטָס = סָפֶן, יורד-ים. וכך היה שימושה במדרש: מי שמנווט את הספינה. עד היום השם **נָאוּטִילֹס** מציין יצור ימי בעל זרועות קצרות שיש לו קונכייה ספירלית. **נָאוּטִילֹס** היה שם הצוללת הדמיונית של **קֶפְטֵן נָמו** בספרו הבדיוני של ז'ול ורן, '20,000 מיל מתחת למים'. הצוללת האמיתית הראשונה, שאותה תכנן רוברט פולטון, נבנתה ב-1799 ונקראה **נָאוּטִילֹס**.

ב-1958 נכנסה לשירות הצוללת הגרעינית הראשונה של ארה"ב, ואף היא נשאה שם זה. בימינו, המילה **נָאוּטִילֹס** מציינת מערכת הגנה, שמיירטת טילים ופגזי ארטילריה על ידי קרני לייזר רבות עוצמה.

המילה היוונית **נָאוּטָס** הגיעה ללטינית במשמעות זו, בצורה **NAUTA**. מן היוונית ומן הלטינית עשתה המילה דרכה ללשונות רבות. האמריקנים קראו לאיש החלל **אֶסְטְרוֹנָאוּט**; מילה יוונית, המורכבת משני רכיבים: אסטרוֹן = כוכב, ו-נָאוּטָס = ספן, נווט. הרוסים קראו לאיש החלל **קוֹסְמוֹנָאוּט**, וגם זאת מילה יוונית, המורכבת משני רכיבים: קוֹסְמוֹס = יקום, ו-נָאוּטָס = ספן, נווט.

היום הנווט אינו רק האוחז בהגה הספינה אלא גם מי שמנווט את המטוס. מן המילה **נָוִט** נוצר שם הפועל **לְנָוֵט**; ומן הלשון הצבאית של יחידות השדה עברה גם המילה **נָוִט** ללשון המטיילים והתרמילים, והיא מציינת סיור או מסע ברגל אל יעד מסוים, תוך הסתייעות במפות טופוגרפיות, במצפן וכו'.

עם ההתפתחות האדירה של הטכנולוגיה בת ימינו, נוצר מכשיר ניווט המותקן בכלי רכב, וידוע בראשי תיבות של שמו האנגלי **G.P.S** – GLOBAL POSITIONING SYSTEM. עקב השימוש הרחב והמתפשט במכשיר זה נדרשה האקדמיה ללשון העברית להצעת שם עברי לג'י פי אס, ואז הוצע השם **נָוִטָן**.

נָזִיד

על פי מילון "רב-מילים": כינוי למרק סמיך המכיל מבחר של מרכיבים, כגון בשר, עוף, תפוחי אדמה, ירקות וכדומה, המבושלים יחד במשך זמן ארוך; מאכל עשוי בשר או לקט מאכלי ים וירקות, בעיקר תפוחי אדמה, שעועית או עדשים, המבושלים ברוטב.

המילה **נָזִיד** ציינה כבר בתקופת המקרא תבשיל של ירקות. מילה זו מוכרת בעיקר מן הצירוף "**נָזִיד עדשים**", שעל פי המקרא קיבל עֶשָׂו בעד בכורתו, שאותה העביר ליעקב (על יסוד המסופר בבראשית כ"ח, 29-34). מאז בא הניב "נָזִיד עדשים" לציין דבר קל ערך, שניתן תמורת דבר יקר.

המילה **נָזִיד** נגזרה משורש **זו"ד**, שאחת ממשמעויותיו היא **לבשל**, על יסוד הכתוב במקרא: "וַיֵּזֶד יַעֲקֹב נָזִיד" (בראשית כ"ה, 29). עדויות ארכיאולוגיות מראות, שהנזיד הוא אחד המאכלים הראשונים שבושלו על ידי האדם מרגע שהחל להשתמש באש. הוא נאכל כבר לפני 7,000-8,000 שנה. שבטים אינדיאניים באגן נהר האמזונס הענק בדרום אמריקה מבשלים, עד היום, מין נזיד, בתוך שריון של צב.

גם הגולאש ההונגרי הוא מין נזיד, שהובא כבר במאה השמינית על ידי שבטים מִגְ'אָרִים ממרכז אסיה אל ההונגרים, ובמאה ה-18 החלו לתבל גולאש זה בפפריקה. החמין הקרוי **טשולנט** גם הוא סוג של נזיד לשבת, ומקורו במטבח היהודי האשכנזי, אם כי החמין מקובל גם בקהילות אחרות. הטאג'ין הוא נזיד מהמטבח המרוקני.

המילה **נזיד** רווחה בלשון המקרא, ויהושע שטיינברג, מחבר מילון התנ"ך, קשר את שורש המילה, **זו"ד**, לשורש הקרוב **דו"ד**, כאשר משמעות שני השורשים היא להרתיח; כלומר, זהו מאכל שבושל והורתח.

נָכָה

"נָכָה" הוא מי שאחד מאבריו או כמה מהם לוקים בחסר. המילה "נָכָה" גזורה מהשורש נכ"ה, שאת ממשמעויותיו היא חיסור, הפחתה. משורש זה גם צירוף המילים "נְכוּי מָס" – מושג כלכלי, שהוראתו הפחתת מס.

יש להיזהר ולהקפיד על הגייה נכונה של המילה נָכָה בקמץ ב-נ'; וכך גם ברבים: נָכִים (השווה ל-יָפִים, נָאִים), ובנסמך היחיד: נָכָה מלחמה; נָכָה רוח (= מְדַכָּא); וכן בנסמך הרבים: נָכִי רגלים. בעברית המקראית הייתה בשימוש המילה נָכָה (כמו לָאָה) או נָךְ שהוראתה: רשע, נוכל. המילה מופיעה במובן זה במקרא בצורת הריבוי: "נָאֶסְפוּ עָלַי נָכִים" (תהילים ל"ח, 15).

נכסי צאן ברזל

המילה "צאן" באה בלשון נקבה רבות, והיא מציינת שם כללי לבהמה דקה. מקור המילה צאן במכתבי תל עמרנה (מן האלף השני לפני הספירה) שם היא מופיעה בצורה ZUUNU.

צאן ברזל הוא ניב שמקורו בהלכה מתקופת לשון חז"ל, ולפיה, נכסי צאן ברזל הם נכסים, שאדם יכול להשתמש בהם וליהנות מפירותיהם אך הוא אחראי לתקינותם, ועליו לדאוג להחזירם שווים לערכם עם קבלתם, גם אם פחת ערכם עם הזמן. המילונאי אברהם אבן-שושן ציין במילונו כי המונח "צאן ברזל" הוא מונח משפטי המצוי אף בלשונות אחרות, והוסיף: "צאן העשויות ברזל אינן כלות לעולם"; בניגוד לצאן שאורך חייהן קצר יחסית.

ב'משנה תורה' מאת הרמב"ם מפורטת הלכה על "אישה שמכרה או נתנה לבעלה מנכסי צאן ברזל בין קרקע בין מיטלטלין" (הלכות אישות, כ"ב, ט"ו). מדובר על נכס שאישה מביאה לבעלה בעת הנישואין. הנכס נרשם בכתובתה והבעל מתחייב לשמור על ערכו. הנכס מוחזר לאישה אם היא מתאלמנת או מתגרשת, על פי ערכו בעת הנישואין. הערך מוצק כמו ברזל.

בהשאלה, הניב **נכסי צאן ברזל** הוא כינוי לנכסים (רוחניים) קיימים לעד. יצירות התרבות של עם ישראל הם נכסי צאן ברזל שלנו.

דוגמה של משפט: השכלה וחינוך הם הנכסים החשובים ביותר לאדם והם משולים לנכסי צאן ברזל.

נסבה

גורם או סיבה. המילה משמשת בדרך כלל בצורת הרבים "נסבות", לציון מערכת שלמה של תנאים בסיסיים, חברתיים, סיבות. המילה נסבה, כמו סבה, נגזרה מהשורש סב"ב, שאחת מהוראותיו היא: להניע, כלומר, לגרום לשינוי מצב.

בדיבור נדירה צורת היחיד, אף על פי שהיא תקנית. המילה נסבה מצויה כבר במקרא: "ולא שמע המלך אל העם כי היתה נסבה מעם האלהים למען הקים ה' את דברו" (דברי הימים ב' י', 15). כאן המילה נסבה מופיעה במשמעות עלה, סבה.

המילה נסיבות חדרה ללשון המשפטית, והיא מצויה בצמד צירופים נוגדים: נסיבות מקילות ו-נסיבות מחמירות. "נסיבות מקילות" הוא מצב או רקע שבעקבותיו השופט מקל את עונשו של הנאשם, כמו למשל: העדר הרשעות קודמות טרם העברה, או הבעת חרטה מצדו של הנאשם על המעשה. "נסיבות מחמירות" הוא מצב או רקע של התנהגות עבריינית לרוב, לאחר עברות קודמות שנעשו תמיד במצח נחושה, תוך הוספת עברה חמורה על גבי עברה אחרת.

בלשון המדוברת אנו שומעים משפטים כגון: "השיחה בין השניים נסבה על שנות הילדות שלהם".

מעניין לציון כי כבר בלשון האנגלית של ימי הביניים באה המילה ABOUT במשמעות של "סביב". כשאנו אומרים: we talked about a certain subject אנו מתכוונים לומר שדיברנו סביב נושא מסוים.

נקטף באַבּו

ניב שמשמעותו: מת בעודו צעיר, בשיא פריחתו. "אַב" הוא צמח רענן. בשיר השירים ו', 11, אנו קוראים: "יִרְדְּתִי לְרֹאוֹת בְּאֲבֵי הַנַּחַל". גם המילה אַב וגם המילה אביב נגזרו מן השורש אב"ב, שעניינו פריחה ולבלוּב.

הניב נקטף באַבּו נוצר מן הכתוב באיוב ח, 12-13: "הִיגָאָה גִמָּא בְּלֹא בָצָה יִשְׁגָּה אָחוּ בְּלִי מִיָּם עֲדָנוּ בְּאֲבּו לֹא יִקְטָף", טבעי הדבר שצמחייה של גומא או אחו איננה יכולה לגדול בלי מים, ואין הצמח נקטף בעודו בשיא פריחתו. מכאן ברור, כי הביטוי נקטף באַבּו משמש בעיקר בהקשרי אבל, ונאמר על מי שמת צעיר, טרם עת, בדמי ימיו.

דוגמה של משפט: המשוררת רחל נקטפה באַבּוּה ממחלה קשה.

סגִּרִיר

מילה המוזכרת בספר משלי כ"ז, 15: "דִּלְךָ טִרְדַּ בְּיוֹם סִגְרִיר". לפי הגדרתו של אברהם אבן שושן, "יום סִגְרִיר" הוא יום גשום וקר, יום של סופת גשמים. מכאן באה המילה "סִגְרִיר" לציין בעברית: **גשם עז, מטר סוחף**.

יום סִגְרִיר מזכיר לנו את הביטוי האנגלי RAINY DAY, הבא לציין לא סתם יום של גשם, או של סופת גשמים, אלא בהשאלה: **יום רע**, ומכאן: עת צרה.

עיון בשפות שמיות, שעמן נמנית העברית, מחזק את הפירוש העברי: בסורית (ארמית מזרחית) – סִגְרָא = גשם כבד; בערבית מצוי הפועל סִגַּרַּ במשמעות של 'מילא מים'... ועם כל זאת, מה הקשר בין השורש סג"ר לבין המילה 'סִגְרִיר', שפירושה גשם עז? מה גם, שכאשר ניתכים ממטרים עזים, אנו נוהגים לומר: 'נפתחו ארובות השמים!'; 'נפתחו', ההפך מ'נסגרו'.

נראה, שפתרון לסוגיה זו נתן לנו איש הלשון משה סֶתְנִי. בספרו 'גלויות וסתומות בלשון' הוא כתב, כי הַסִּגְרִיר הוא שם תואר לתקופה רבת גשמים, רוחות עזות, קור ורטיבות – אמצע החורף; בהמשך הביא את הציטטה מספר משלי כ"ז, 15 ('בְּיוֹם סִגְרִיר') וסיים במילים, כי יש מבארים: סִגְרִיר – הסוגר את האיש בבית.

אגב, קיים גם קשר פונטי וגם קרבה במשמעות בין השורש סג"ר לבין השורש סכ"ר; שכן, הַסִּכָּר נועד לסגור את פרץ המים, הזורמים בנהר. חילוף של כ' ו-ג צפוי, כי שני העיצורים קרובים מבחינה קולית, משום שהם מופקים בַּחֵךְ. (מתוך: "עוד מילה ברגע", 96; "למה בעברית", 490).

סִיג

"סִיג" היא מילה שמקורה בלשון חז"ל, ומשמעה שם "גדר". חכמינו אמרו במסכת אבות ג', י"ג: "סִיג לחוכמה שתיקה", כלומר: השתיקה היא מעין גדר לדיבורים בטלים ומיותרים, ובכך היא משמרת את החוכמה.

לימים, התרחבה המשמעות המקורית גם למשמעות של הגבלה: "עֲשֵׂה סִיג לדבריך" (מסכתות קטנות, מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א', פרק א': ד"ה הוו מתונים בדין, על דברי בן עזאי: הוי זהיר בדבריך מבטלה). כלומר: הגבל את דבריך. הגבלה היא גם המשמעות של הִסְתִּיגוּת: למעשה, זוהי שימת גדר או גבול בין המסתייג לסביבתו. לשון אחר: זוהי הימנעות או היבדלות מדעת.

בלשון ימינו התכווץ הצירוף של "עֲשֵׂה סִיג לדבריו" לפועל סִיג שמשמעו תחם גבול, קבע סייג מטעמי זהירות, או דיוק בדברים.

באומרנו "אני מסתייגים מדבריו של פלוני" יש ברצוננו לקבוע כי הצבנו גבול בין דעותינו לבין דעת פלוני שאין אנו מקבלים אותה.

סָכָה

מילה שנגזרה מן השורש סכ"כ, שמשמעו **לכסות**. שורש זה רומז, כי **סָכָה** היא מבנה אֶרֶעִי, המכוסה בענפי עצים, בכפות תמרים, בעלים וכיו"ב. **סָכָךְ** הוא החומר לכיסוי הסוכה; ה**סככה** היא שטח רחב ידיים המכוסה בתקרה שנשענת על עמודים. גם המילה "**מוסך**" נגזרת מהשורש סכ"כ, ומופיעה כבר במקרא (מלכים ב', ט"ז, 18) בהוראה של מבנה מקורה. קיים אפילו בעל מקצוע, מומחה לכיסוי גגות, והוא נקרא **סָכָךְ**. גם השמשייה וגם המטרייה הם סוג של סוֹכָךְ.

אם בסוכה עסקינן, כדאי להזכיר, כי השם **אל-עָרִישׁ** (العريش) משמעו בערבית – **הסוכה**. על פי אגדה ערבית עתיקה, חנו במקום, הקרוי היום **אל-עָרִישׁ**, יעקב ובניו בדרכם למצרים, ובעת החנייה הקימו כאן סוכות, ששימשו להם כמקומות מגורים זמניים. יעקב ובנו יוסף הפכו לימים, על פי מסורת ישראל, לאורחי הסוכה, המכונים אושפיזין. (מתוך: "מילה ברגע", 179).

סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת

צירוף שנוצר מן השם המקראי **סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת**, שהוזכר במקרא כסלע, שמאחוריו הסתתר דוד במנוסתו מפני שאול. ליד סלע המחלקות הפסיק שאול את רדיפתו אחרי דוד, כי נודע לו, שפלשתים פלשו לארץ: "וַיָּשָׁב שְׂאוּל מִרְדֵּף אַחֲרֵי דָוִד וַיֵּלֶךְ לִקְרַאת פְּלִשְׁתִּים עַל כֵּן קָרְאוּ לַמָּקוֹם הַהוּא סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת" (שמואל א', כ"ג, 28). דעות הפרשנים נחלקו באשר למילה **מַחְלָקוֹת**. על פי פירוש "מצודת דוד", הסלע נקרא **מַחְלָקוֹת**, כי לידו "נחלקו ונפרדו שאול ואנשיו מעם דוד ואנשיו". לעומת זאת, רש"י פירש את השם **מַחְלָקוֹת** כקשור להתלבטות, משום "שהיה לבו של שאול חלוק לשתי דעות, אם לשוב ולהציל את ארצו מיד פלשתים, או לרדוף ולתפוש את דוד".

הצירוף **סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת** פירושו, בהשאלה: הנושא העיקרי שעליו מתנהל הוויכוח, הנושא העיקרי שעליו אין הסכמה, נושא שבעטיו חלוקים בני האדם בדעותיהם.

ב"דעת מקרא" מובא הסבר שלישי: כך נקרא הסלע מעיקרו, כלומר, לא על שם המקרה נקרא, כלומר: לא עקב חילוקי דעות או הפרדת כוחות, אלא על פי מראהו החיצוני – היותו סלעי ללא עפר וללא צמחים, כמו ההר החלק (ראה יהושע י"א, 17; י"ב, 7).

מעניין לציין, כי בכמה לשונות, כמו האנגלית, מומר הביטוי **סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת** ב"תפוח המחלקות": כך, באנגלית, **APPLE OF DISCORD**, וזאת בעקבות הסיפור על תפוח הזהב במיתולוגיה היוונית. הצירוף המקראי **סֵלַע הַמַּחְלָקוֹת** מופיע בצורת הרבים, כמשקל מקומות אחרים: מַרְגְּלוֹת (= מקום הרגלים), מַרְאָשׁוֹת (= המקום במיטה שבה מניח השוכב את ראשו).

ספארי

מעטים אולי יודעים, כי המילה **ספארי** קשורה למילה **ספר**, שמוצאה שמי. המילה **ספארי** נגזרה מהשורש **ספ"ר**, שמשמעו **לנסוע**. הפועל הערבי **ספַר** שמשמעו **נָסַע** הגיע במשמעות זו ללשון הסְאָהִילִית, המדוברת באפריקה, וממנו נוצרה המילה **ספארי**. מאפריקה התפשטה המילה **ספארי**, תחילה לארצות אפריקה, ואחר כך לכל ארצות העולם. בראשית התפשטותה באפריקה באה המילה **ספארי** לציין מסע של משלחת מחקר או מסע של משלחת, שנועדה לצוד חיות, בעיקר חיות במדבריות אפריקה המזרחית וביערות העד שלה.

בימינו, כאשר התפתחה המודעות לשמירה על בעלי חיים בשמורות הטבע, וגדל מספר בעלי החיים המוגנים על פי חוק, מציינת המילה **ספארי** מסע לצילום חיות, או מסע תיירים לשמורות טבע. מכאן התגלגלה בהשאלה משמעות של **חיבר**, כלומר **גן חיות** באזור נרחב, שבו משוכנות חיות יער בתנאים הדומים לסביבתן הטבעית.

המילה **ספארי**, המציינת **מסע מיוחד אל חיק הטבע**, הוצמדה לבגדים מיוחדים, שלבשו האנגלים במסעותיהם הראשונים, והכוונה, כמובן, **לחליפת הספארי** מרובת הכיסים, **ולנעלי הספארי**, אלה הנמכרים עד היום בחנויות לתיירים בקֶנְיָה, בדרום אפריקה וכן במדינות אחרות. (מתוך: "מילה ברגע", 433; "למה בעברית", 523).

מילה שהופיעה במקרא במשמעות: מכתב, או איגרת, ששיגרו אותם בעיקר על ידי רצים, שיצאו למסע רכובים, לרוב, על סוסים. כך אנו קוראים במגילת אסתר, פרק א', פסוק 22: "וַיִּשְׁלַח סָפְרִים אֶל כָּל מְדִינוֹת הַמֶּלֶךְ". השורש של ספר בעברית הוא ספ"ר, מקורה של המילה במקרא הוא כנראה אכדי. (מתוך: "מילה ברגע", 433).

בימינו, משמעות המילה ספר היא יצירה ספרותית, פרי רוחו של סופר או של מומחה בתחום מסוים; וכן, קובץ דפים הצמודים זה לזה בצדם האחד, ובדרך כלל גם מוגנים בכריכה נוקשה, והמשמשים לרישום הערות, רשימות, דיווחים וכדומה (על פי מילון "רב-מילים").

פרט לצירוף הכבול בית ספר, המוכר לכולנו, ניבי לשון רבים נוצרו בעברית סביב המילה ספר, אולי בגלל היותנו עם הספר, כלומר – עם התנ"ך, שהוא ספר הספרים:

ספר הברית – כינוי לספר התורה.

ספר זיכרון – הוא ספר היוצא לאור לכבודו של אדם חשוב, שנפטר.

ספר החיים – כינוי לספר הנמצא, כביכול, בידי אלהים, ובו הוא כותב את גורלו של כל אדם.

ספר החתום – כינוי לספר או לתעודה שאינם מובנים כלל. מקור הצירוף בלשון המקרא, שם פירושו היה שטר מכירה מקופל וסגור, שהופקד לשמירה בבית הדין.

ספר כריתות – כתב גירוש ששמו מוסר לאשתו בעת גירושיו ממנה.

יודע ספר – כינוי לבעל השכלה, לתלמיד חכם.

כותב דברי ספרות קרוי סופר. זוהי מילה מקראית, שפירושה בימי קדם היה: מעתיק, רושם או מונה, מומחה לכתיבת תעודות, שטרות ודברי זיכרונות. בתקופת המקרא המילה ספר ציינה מכתב שלוח אל מישהו, או מגילת קלף או חומר שנכתבו עליה, על ידי סופר, דברים לזיכרון, ככתוב בשמות י"ז, 14: "כְּתַב זֶאת זִכְרוֹן בְּסֵפֶר". סופר סת"ם הוא כותב ספרי תורה, תפילין ומזוזות. (מתוך: "מילה ברגע", 433).

עבודת פָּרָה, עבודה מְפֹרָקֶת

כינוי לעבודה קשה. ביטוי שנוצר בעקבות המקרא, שהרי המצרים העבידו את בני ישראל בַּפָּרָה (שמות א', 13-14). המילה מְפֹרָקֶת, כמו המילה פָּרָה בצירוף "עבודת פָּרָה" נגזרות מן השורש פר"כ, המקביל במשמעותו לשורש פר"ק. זהו גם השורש המקורי, שנמצא באכדית במילה paraqu, שפירושה פָּרָה, כלומר לחץ ושבירה, כפי שנאמר בשמות א', 13: "וַיַּעַבְדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּפָּרָה"; ורש"י פירש: "עבודה המפרקת ושוברת את גופו של האדם", כלומר מפרקת אותו.

בתרבות יוון הקדומה נוצר ניב דומה: עֲבֹדָה סִיזִיפִית – זוהי עבודה מְפֹרָקֶת, שאין עֲמָה כל תכלית. היא קרויה על שם סִיזִיפּוֹס, מלך קוֹרִינְתוֹס, שזאוס, ראש האלים, הענישו בעונש של גלגול אבן כבדה וענקית אל ראש ההר, אך בהגיעו סמוך מאוד אל פסגת ההר, הִדְרָדְרָה האבן אל מרגלותיו, והוא נאלץ להעלותה שוב.

עגורן

המילונאי אבן שושן הגדיר את המילה **עגורן** כך: "מנוף גדול, העשוי גלגלות ונועד להרמת מכולות כבדות, בעיקר בנמלי ים ואוויר". המנוף, בימים עברו, היה כלי פשוט, למעשה מוט בעל נקודת משען חזקה, המאפשרת לו להניף או להזיז חפץ כבד. כזה הוא החלק המוארך של הפטיש, שלרוב משמש לעקירת מסמרים. המנופים ידועי מימי קדם. ארכימדס היווני נודע באמירתו: "תנו לי מנוף ונקודת משען ואזיז את העולם". מאז ימי ארכימדס השתכלל המנוף וזכה לגרסאות רבות, וכך נוצר העגורן המשוכלל, הניצב באתרי בנייה של בניינים רבי קומות, או בנמלי ים ואוויר, ונועד לטעינת מכולות ענק.

השם היווני של ה**עגור** – GERANOS – התגלגל לאנגלית בצורה CRANE, ועקב דמיונו לעוף **עגור**, החלה המילה CRANE באנגלית לציין גם מנוף להרמת מכולות. הדמיון של העגורן המגדלי לעגור הוא בכך ששניהם ניצבים על רגל אחת. מהמילה **עגורן** צמח גם השם **עגורנאי** – האיש המומחה בהפעלת עגורנים (למד לשונך, טבת תש"ל, האקדמיה ללשון העברית, ערכה שושנה בהט).

עֲדָלִידָע

כינוי לקרנבל פורים. המילה נוצרה בהשפעת קֶרְנֶבֶלִים של נוצרים בעיקר באיטליה, בצרפת ובגרמניה, שבהם פשט המנהג להתחפש. תהלוכת העֲדָלִידָע הראשונה נערכה בתל אביב ביוזמת המורה אברהם וולך, בפורים 1912. לאחר מכן הוביל את התהלוכות ראש העיר, מאיר דיזנגוף, שרכב על סוס בראש התהלוכה. מנהג תהלוכת העֲדָלִידָע בתל אביב פסק במלחמת העולם השנייה, וחודש רק ב-1955.

בתחילה נקראה התהלוכה "קרנבל"; אך ב-1932 הוכרזה תחרות למתן שם, והשם "עֲדָלִידָע" נבחר בשעתו, מתוך כ-300 הצעות שהוגשו לשם לתהלוכת הקֶרְנֶבֶל. **הייתה זו הצעתו של הסופר י"ד ברקוביץ**. באותה התחרות הציע חיים נחמן ביאליק לקרוא לתהלוכת הקרנבל "**פִּוְרָה**", מלשון **פורים**; טשרניחובסקי הציע את השם **אֶסְתֹרֶת**, שגזר משמה של אסתר המלכה; מעניינת הייתה גם הצעתו של אומן הלשון אברהם שלונסקי – **צֶהֱלוּלָה** (שהזכירה את המילה "הילולה"), מלשון צהלה.

המילה **עֲדָלִידָע** מורכבת משלושה רכיבים: **עד-דלא-ידע** ("מילה ברגע", 194), על פי מימרתו הידועה של רבא: "מְחִיב אִינְשׁ לְבִסּוּמִי בְּפוּרָא עַד דְּלֹא יָדַע" = חייב אדם להשתכר בפורים, עד שלא יידע להבחין "בין ארור המן לברוך מרדכי" (מגילה ז', ב').

על פי פירושים למיניהם, יש לשתות אך לא עד כדי סילוק הדעת לחלוטין, אלא עד טשטוש המשפיע על החשיבה, ולפי זה פירש "המגן אברהם", שבגימטריה "ארור המן" ו-"ברוך מרדכי" שווים במספרם זה לזה, וברגע שאדם שותה עד שאינו יודע לחשב את הגימטריה הזאת, יוצא ידי חובתו.

הרמב"ם כתב על מימרת חז"ל, שמצווה על אדם בפורים להרבות בסעודה ובשתייה עד שיירדם, ולא הזכיר את אומדן השתייה עד שלא ידע להבחין בין "ארור המן" לבין "ברוך מרדכי". גם המהר"ל, מגדולי הפוסקים באשכנז, כתב שיש לשתות עד שיירדם, ובשנתו לא ידע להבחין בין "ארור המן" לבין "ברוך מרדכי".

בשנים האחרונות אנו עדים לחידוש העֲדָלִידָע בהיקף גדול בערים שונות בארץ.

עורבא פֿרח

ניב שמשמעו: דבר שאין בו ממשות, שום דבר, דברי הבל וריק.

מקור הניב בלשון חז"ל ב ארמית בבליית של התלמוד הבבלי, מסכת ביצה כ"א, ב'. שם מסופר על רב הונא, שהוטרד על ידי חכם אחד בשאלות רבות עד שהגיעו לקטע: "בהמה, חציה של נוכרי וחציה של ישראל, מהו לשחטה ביום טוב? -אמר לו: מותר-אמר לו וכי מה בין זה לנדרים ונדבות?" עד שרב הונא ניסה להסיח את דעתו מן השאלות, וקרא לעברו: "עורבא פֿרח". "עורבא פֿרח" פירושו "עורב עף", כלומר דבר שאינו מתקיים, כי הוא עף ונעלם. רב הונא הסיח את דעתו של השואל הטרדן כדי לרמוז לו שיש בעולם דברים שאינם מתקיימים בלי סוף כמו גם שאלות ותשובות בלא סוף.

דוגמה של משפט: דברי הנאשם היו עורבא פֿרח: כעבור זמן קצר הם הופרכו והוכחו כשקרים גמורים, שאין להם אחיזה במציאות.

עין בעין

זהו ניב המופיע במקורותינו. בספר ישעיה נ"ב, 8 כתוב: "קול צפיק נשא קול יחדו; ורננו כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון". כאן המשמעות של "עין בעין" היא: **יראו בפועל, ממש**. משמעות אחרת מצויה בלשון חז"ל: "היה שוקל עין בעין", כלומר חשב ושקל בדיוק רב.

במקום אחר במקרא כתוב: "אשר עין בעין נראה אתה ה'" (במדבר יד, 14); המפרשים פירשו פסוק זה כך: כדרך בני אדם המסתכלים זה לזה בעיניים בעת השיחה, "וכן פנים בפנים דבר ה' עמכם" (דברים ה', 4). מדובר בראייה של ממש, הנוצרת כתוצאת מפגש של פנים אל פנים. בהשאלה מציין הניב: תמימות דעים, כלומר הסכמה בין שני צדדים.

הניב המורחב שמשתמשים בו כיום הוא **"רואים עין בעין"**, ופירושו אנשים המסכימים על משהו, לרוב אנשים הקרובים זה לזה בדעותיהם.

דוגמה למשפט: שני השרים ראו עין בעין את הבעיה שהתעוררה בעקבות צמצום התקציב.

עלומים

ימי הנוער, ימי הבחרות. המילה **עלומים** מוזכרת בלשון המקרא: "הקצרת ימי עלומיו" (תהילים פ"ט, 46). המילה נוצרה מן השורש על"מ. **"עלם"** הוא בחור צעיר, ו-**עלמה** היא בחורה צעירה, והם בשיא פריחתם ואונם. המילה **עלם** הופיעה במקרא: "בן-מי-זה העלם" (שמואל א' י"ז, 56). משוררנו הלאומי, חיים נחמן ביאליק, יצר את הניב "עלם חמודות" בשירו "המתמיד": "ראה עלם חמודות מה ערשי רעננה".

עלומים היא תקופת הנעורים, שהיא תקופת הפריחה ופיתוח הגוף לקראת שיא כוחו; בניגוד לתקופת הזקונים, שבה הגוף נחלש ומותש.

עֶצֶרֶת

"עֶצֶרֶת" היא אספת המונים, למטרה מוגדרת, למשל: הקשבה לנאומים או לדרשות בנושא מסוים, העלאת זיכרון של נופלים, חג או מועד, וכדומה. התלמידים מוזמנים לעצרות לכבוד יום השואה או לכבוד יום הזיכרון, או לסיום לימודיהם וכו'.

עֶצֶרֶת היא גם כינוי בלשון המקרא לחג ביום השמיני של סוכות, או ביום השביעי של פסח. המילה עֶצֶרֶת נגזרה מהשורש עצ"ר, שבא לרמז, כי ביום זה יש לעצור כל מלאכה ולהימנע מכל עבודה.

בספר במדבר כ"ט, 35, אנו קוראים: "בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי עֶצֶרֶת תִּהְיֶה לָכֶם כָּל מְלָאכָת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ"; ועל עצרת של פסח נאמר: "וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עֶצֶרֶת לֵה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים ט"ז, 8).

עֶצֶרֶת הוא גם כינוי בלשון חכמים (לפני התלמוד, החג נזכר במשנה ובתוספתא) לחג השבועות, משום שהוא קשור לחג הפסח, בספירה של חמישים יום ממחרת יום א' של פסח, והוא מעין חג הסיום של פסח, כמו שמיני עצרת של חג סוכות.

ויש גם עֶצֶרֶת בתחום המתמטיקה, והכוונה במושג זה למכפלת כל המספרים העוקבים החל ב-1, זה בזה, עד המספר הנתון, לרבות במספר הנתון. כך למשל "ארבע עצרת" הוא $4! = 1 \times 2 \times 3 \times 4 = 24$. (מתוך: "מילה ברגע", 179).

"ערסל" היא מילה שהוראתה: יריעה רחבה או רשת המחוברת לשני עמודי מתלה, והיא משמשת למנוחה. מקור המילה, כנראה, במילה ERSHU מן הלשון האכדית, שדוברה פעם בעיראק של היום, ובלשון זו משמעה "מיטה". מן האכדית נוצרה בעברית המילה עֶרֶשׁ, המקבילה למילה עֶרֶס, המוכרת לנו בצורה עריסה. עריסה היא מילה המציינת מיטת תינוק. בלשון הערבית קיימת מילה דומה למילה העברית עֶרֶשׁ, וזוהי המילה עֶרֶשׁ, שפירושה מושב המלך, כיסא מלכות; בארצות האסלאם הייתה למושב זה צורה של מיטה רחבה. גם בארמית הסורית מצויה המילה עֶרְסָא, שמשמעה "מיטה". ממילה זו נוצרה המילה הארמית עֶרְסָל מהבסיס של ערש/ערס בתוספת ל"; השווה: קֶרֶס-קֶרְסָל, גִּבְע-גִּבְעוּל; גשמי זֶעַף-זֶלְעָפוֹת. המילה משמשת בעברית מאז ימי הביניים.

הערסל במשמעותו כיום הגיע אלינו מאמריקה התיכונה, וליתר דיוק, מחצי האי יוקטן שבמקסיקו. עד היום הערסל משמש אצל תושבי חצי האי כסמל תרבותי, ולפיכך הוא מצוי בחצר ביתו של כל תושב שם. ערסלים נתגלו גם ביערות האמזונס בברזיל, ויש ראיות שהם שימשו כמיטות לתושבים האינדיאניים, זמן רב עוד לפני בואם של הכובשים הספרדיים, בשלהי המאה ה-15 וראשית המאה ה-16.

ערפֿיח

"ערפֿיח" הוא מושג גיאוגרפי-אקלימי, שהתפתח באזורים תעשייתיים. **הערפֿיח** הוא ערפל מזהם, שנוצר משילוב של ערפל עם פיח, או ליתר דיוק – עם חלקיקי עשן ואבק. צבעו של הערפֿיח אפור עד אדמדם, והוא מגביל מאוד את הראייה ומכביד על הנשימה.

הערפֿיח מופיע באזורים עירוניים צפופים, שבהם מרובה פליטה של גזים מזהמים ממפעלי תעשייה או מכלי רכב. הוא נוצר לרוב במצב שבו שכבת אוויר לחה מתקררת במהירות. המזהמים העיקריים הם פחמן חד-חמצני וחנקן, היוצרים בתגובותיהם מזהמים משניים, כמו O_3 . הערפֿיח פוגע בעיקר בריאות, וגורם להתקפי אלרגיה רבים. ערפֿיח כבד שכיח בערי תעשייה באנגליה; שם גם נוצרה המילה האנגלית "SMOG" המורכבת משתי מילים: SMOKE (= עשן) ו-FOG (= ערפל). בעקבות זאת נוצר השם העברי **ערפֿיח**, שאף הוא הלחם מקביל של ערפל + פיח.

דיווחים על ערפֿיח כבד אנו מוצאים מדי פעם בפעם בסקירות אקלים על אודות ערים בעולם. הערים **לוס-אנג'לס ומקסיקו סיטי** נודעות כערים מזהמות ביותר.

פֶּלַח

"פֶּלַח" הוא עובד אדמה. מילה זו הגיעה ללשוננו מן הערבית – **פֶּלַאח**. **פֶּלַח** הוא איכר, המבקע או פולח את האדמה, כלומר חורש אותה.

השורש פל"ח משמעו לעבוד את האדמה. כמו לעבוד את האל, באמצעות פולחן מיוחד לכבודו, כך גם המשמעות של השורש פל"ח הוא לעבד את האדמה, כלומר לחרוש אותה.

מן האמור לעיל ניתן להבין, כי **"פֶּלַחָה"** היא עבודת האדמה. השורש השמי פל"ח מציין **חיתוך**, **ביקוע**. המילה העברית נוצרה בהשפעת מקבילתה הערבית: פֶּלַאחָה – חרישה. החרישה היא חיתוך רגבי העפר, והכשרת האדמה לגידול תבואות שדה. הפועל העברי פֶּלַח משמעו: חתך.

פֶּלַח הוא חתיכה, חלק שנחתך, קטע. המילה **פֶּלַח** מופיעה כמה פעמים במקרא במשמעות של חתיכה או בִּקְעָה בעיקר של פרי, למשל: "פֶּלַח דְּבִלָה" (שמואל א' ל, 12); וכן: "כֶּפֶלַח הָרְמוֹן" (שיר השירים ד', 3) ובימינו: פֶּלַח תפוז או קלמנטינה.

"פור" היא מילה שמוצאה כנראה פרסי, ופירושה **גורל**, ככתוב בספר אסתר ג', 7: "הפיל פור הוא הגורל", על שם הגורל, שהפיל המן האגגי שר אַחֲשֵׁירוֹשׁ כדי להשמיד את יהודי פרס; אולם אסתר ומרדכי הפכו את אבנם של היהודים לשמחה.

לדעת הבלשן ארנסט קליין, היה הפירוש המקורי של "פור" – אבן להטלת גורלות. המילה נשאלה מן האכדית, ודומה למילים האכדיות PURU או BURU (= אבן), ומכאן משמעותו של שם החג **פורים** הנחוג בארבעה עשר באדר, לכבוד הישועה שזכו לה היהודים בכל מדינות פרס בימי אסתר ומרדכי. (מתוך: "מילה ברגע", 195; "למה בעברית", 573).

פיל לבן

"פיל לבן" הוא ניב שקשור למתן מתנה, שלא מכוונת טהורות. אגדה הודית מספרת על מלך סיאם, שהחליט לנקום באחד מאציליו והעניק לו כשי – פיל לבן. הפיל הלבן הוא זן נדיר ביותר. זהו למעשה פיל לבקן, אשר מחייב טיפול יקר ביותר. הפיל איננו לבן ממש כפי שניתן לחשוב, אלא צבעו בהיר יותר. פילים לבנים נולדים כתוצאת מפגש גנים נדירים של לבקנות בין זכר לנקבה שהם לרוב קרובי משפחה. לפי הסיפור האציל שקיבל פיל לבן מהמלך, נתרשש עד מהרה, כי לא היה באפשרותו לממן את אחזקתו; וכך נוצר הניב "פיל לבן", הבא לציין בהשאלה: נכס יקר וגדול, שתועלתו מפוקפקת, שימוש מועט, אך קשה להיפטר ממנו, ואחזקתו יקרה ביותר.

דוגמאות ל"פילים לבנים" הם מבני הענק הנבנים בארצות שמארחות תחרויות ספורט אולימפיות. עקב נדירותם של פילים לבנים, הם מקודשים ביותר בהודו ובִּלְאֹס עד היום. מלך סיאם (תאילנד), שנשא את התואר "אדון הפילים הלבנים" – נחשב לבעלים של כל הפילים הלבנים בממלכתו, ומאחר שהם היו מוקדשים לו, הוא היה היחיד שהיה רשאי לרכוב עליהם ולהפעילם. (מתוך: "למה בעברית", 581).

זהו סיפור מסורתי המיוחס לאחד ממלכי סיאם. בדגל תאילנד בין השנים 1855-1916 התנוסס פיל לבן, בעקבות הסיפור שנוצר עליו.

פְּלוּמָה

"פְּלוּמָה" היא מילה, שפירושה החלק השעיר והרך שבנוצה, שממלאים בו כרים וכסתות. המילה חדרה ללשוננו מן הלטינית, שבה **PLUMA** = נוצה. המילה חדרה ללשון חז"ל, לשון המשנה והתלמודים: "אבנים שישן עליהן יעקב נעשו תחתיו כְּמָטָה וְכְפְלוּמָה" (שיר השירים רבה, א', י"ז). פלומת האווז היא הפלומה הקלילה ביותר, והיא רכה ומפנקת. ככל שהכמות של פלומת האווז גדולה יותר, כך השמיכה או הכר הממולאים בה איכותיים יותר.

המילה הלטינית **PLUMA** שפירושה **נוצה** הגיעה ללשון הצרפתית. בלשון זו צורתה PLUME, והיא מציינת לא רק נוצה אלא גם **עט**, מאז שהנוצה החלה לשמש ככלי כתיבה. מאוחר יותר נוסף עוד פירוש למילה פְּלוּמָה: בהשאלה, אלה השערות הרכות הראשונות על גוף האפרוחים, וכן השערות הראשונות על לחיי הנער.

החלק הרך של הנוצה נקרא ביידיש "פּוֹךְ", ומכאן הכינוי השגוי הרווח בעברית "שמיכת פוך", אשר במקומו יש לומר "שמיכת פְּלוּמָה", כי המילה "פּוֹךְ" פירושה, בעברית, צבע קישוט לעפעפי העיניים ולריסיהן (ראה: "...וַתֵּשֶׁם בַּפּוֹךְ עֵינֶיהָ...", מלכים ב' ט', 30).

פרדס

"פרדס" היא מילה שמוצאה בלשון הפרסית העתיקה: PAIRIDAEZA = מוקף חומה (מקום סגור); PAIRI = סביב ו-DAEZA = חומה. היסוד האיראני הקדום PAIRI מצוי גם ביוונית – PERI, במשמעות דומה של "סביב". מכאן פריפרזה - דיבור סחור סחור (סביב-סביב); פריסקופ – מכשיר אופטי, המשקיף מסביב, בסביבה שמעל עיני הצופה. ומכאן גם פריפרה - סביבה, היישובים הנמצאים מסביב ליישוב מרכזי ופרך – שכונה בקצה העיר. (מילון אבן שושן החדש, 1977).

בערבית נקרא הפרדס פרדס – فردوس, ומילה זו פירושה גם גן פורח ונאה וגם גן עדן, וכך גם בפרסית המודרנית. המילה מצויה כבר בלשון המקרא כנראה בהוראה של גן עצים. בשיר השירים ד', 13 אנו קוראים: "שלחך פרדס רמונים עם פרי מגדים כפרים עם נרדים", ובנחמיה ב', 8: "ואגרת אל אסף שימר הפרדס אשר למלך אשר יתן לי עצים לקרות את שערי הבירה אשר לבית".

לפי מסורת ידועה בעם ישראל, האר"י הקדוש (רבי יצחק לוריא, 1534-1572) דרש את המילה פרדס כראשי תיבות של המילים: פשט, רמז, דרש, סוד, שהן ארבע השיטות לפירוש הכתובים במקרא. על פי עיקרון זה, על הלומד להתקדם בהדרגה בלימוד התורה: בהתחלה יתעמק הלומד בפשוטו של הכתוב, אחר כך ינסה להבין את הרמזים שבכתוב, לאחר מכן ילמד דברי דרש, בדרך של משל ונמשל, ורק בשלב האחרון, שאליו מגיעים יחידי סגולה, יוכל להתעסק בדברי סוד. זאת הסיבה שחוגים דתיים מקפידים למנוע לימוד דברי קבלה מגברים טרם גיל הבגרות. הרמב"ן היה הראשון מבין פרשני המקרא היהודיים, שהביא בפירושו לתורה את ארבע הדרכים הללו.

פרדס הוא גם כינויה של תורת הסוד ביהדות, והמקור למשמעות זו הוא בתלמוד. בתוספתא, במסכת חגיגה י"ד, ד', מסופר הסיפור על תורת הסוד, ולפיו, ארבעה חכמים נכנסו לעסוק בתורת הסוד, ורק אחד מהם נכנס בשלום ויצא בשלום. האחרים – אחד מת (בן עזאי); השני נטרפה דעתו (בן זומא); השלישי, רבי אלישע בן אבויה, נקרא מאז האירוע "אחר" – הוא "קיצץ בנטיעות", כלומר, הפך לכופר בעיקרי האמונה היהודית. רבי עקיבא היה היחיד שנכנס בשלום ויצא בשלום. (מתוך: "מילה ברגע", 264; "למה בעברית", 612).

צָפוֹן

"צָפוֹן" הוא שם תואר שמשמעו: נסתר, חבוי. השם נוצר מהשורש צפ"נ. חכמים נתנו סימנים לסדר הפעולות בליל הסדר, ואחת מהן קרויה צָפוֹן בִּרְךָ. הסיבה לשם זה נעוצה בעובדה שאנו אוכלים את האפיקומן הקרוי צָפוֹן, משום שהצפנו אותו בתחילת הסדר, ואכילה זו מתבצעת לפני ברכת המזון (שסימנה- בִּרְךָ). אכילת האפיקומן מכונה צָפוֹן גם משום הכתוב במבוא לתורת הקבלה: "מה רוב טובך אשר צפנת", רוצה לומר: אכילת האפיקומן עשויה לפתוח לנו את אוצרות הקב"ה המלאים בכל טוב.

מאותו השורש של צָפוֹן נוצר גם שמה של אחת מרוחות השמים. כשאנו פונים קדימה למזרח אל עבר השמש העולה, נמצא הצפון משמאלנו, לפיכך סֵמֶן השמאל כבר במקרא את הצָפוֹן.

השמאל הוא כינוי לצפון, כי השורש של צָפוֹן, שהוא צפ"נ, קרוב במשמעותו לשורש שמ"ל שמקביל לשורש סמ"ל: ולמעשה, גם צפ"נ וגם שמ"ל/סמ"ל משמעותם **להסתיר, לכסות**. לכן אנו מוצאים בלשון ימי הביניים, בספר הכוזרי, את המשפט: "ותודה על זה **במצפון** ובגלוי". כאן **מצפון** במשמעות הפוכה מזו של גלוי, כלומר בהוראת **כיסוי**.

הקדמונים סברו, כי רוח הצפון נסתרת מעין כל חי, ועל כן הורו על הצפון כוהני כל הדתות כמקום התוועדות עם אלוהיהם. בשמו של מלך בבל נאמר: **"וְאַתָּה אִמְרַתְּ בְּלִבְּךָ הַשָּׁמַיִם אֶעֱלֶה מִמֶּעַל לְכֹכְבֵי אֵל אֲרִים כְּסָאִי וְאֶשֶׁב בְּהֶר מוֹעֵד בִּירְכְּתִי צָפוֹן"** (ישעיה י"ד, 13). לפי אמונת הבבלים, היה מושבם של האלים בקצה הצפון. המילה מצפון צופנת את השורש צ-פ-נ, שמשמעו כאמור להסתיר, והיא מצביעה על מוסר או על רגש הטמונים בבני אנוש.

צְפִיחִית בְּדָבֶשׁ

"צְפִיחִית בְּדָבֶשׁ" היא מאכל מתוק מאוד וערב לִחְךָ. בהשאלה: כל מה שטעים ומתוק לאדם.

מקור הניב בסיפור על המן שירד במדבר: "וְטַעַמוֹ כְּצִפְיִחִית בְּדָבֶשׁ" (שמות ט"ז, 31). השבעים תרגמו את המילה "צְפִיחִית" בהוראה של עוגה (מבושלת בשמן ובדבש). חכמי המקרא ופרשניו העלו סברות שונות על מרכיבי עוגה זו וצורתה. כך למשל, רבי אליעזר פירש: "כסולת זו שהיא צפה על גבי נפה ונילושית (= לשים אותה) בדבש וחמאה". אליעזר בן יהודה הציע הסבר נוסף משלו ל"צפִיחית בדבש": "ואפשר שיש להבין: כצפִיחית שבדבש, כלומר כשטח העליון שבדבש, שהוא הזך והטוב ביותר, במשמעות השורש צפה = שטח".

הצירוף "צְפִיחִית בְּדָבֶשׁ" משמש בהשאלה, בנימה אירונית, לתיאור אנשים או דברים בעלי מתיקות מוגזמת; למשל, בהקשר של חנופה, של מתן מחמאות לא כנות.

בלשון חז"ל מצויה גם המילה צִפְחַת במשמעות של צפִיחית (ראה מכשירין ה, ט).

צָרִיחַ

"צָרִיחַ" היא מילה שמשמעה: **מצודה, מגדל** (שמירה). המילה מוזכרת בלשון המקרא: **"וַיֵּבֹאוּ אֶל צָרִיחַ בֵּית אֶל בְּרִית" (שופטים ט', 46)**. במקרא גם במשמעות "חגו סלע" או "מערה", כפי שציין אליעזר בן יהודה בערך צריח (ב) במילונו.

המילה **צָרִיחַ** נגזרת מן השורש צר"ח, והוא נקרא כך, כי בעבר הוא שימש מגדל לצורח, אדם שקורא בקול רם לחברי העדה להתפלל, על פי מחבר מילון התנ"ך, יהושע שטיינברג (כמו בציטוט לעיל מתוך ספר שופטים). קריאת המואזין בדת האסלאם היא **צָרְחָה**; מילה שמשמעה גם "צריחה" וגם "קריאה שנועדה למשוך תשומת לב". גם בערבית מצויה המילה **צָרַח** במשמעות של מגדל או בניין גבוה, והפועל **צָרַח**, מקבילו בערבית הוא **צָרַח**.

המשמעות של צריח כמגדל שמירה נוצרה מאוחר יותר באדריכלות, לציון מבנה או תוספת בנייה גבוהה המתנשאת מעל המבנה. המושג **צָרִיחַ** פירושו בלשון הצבאית מבנה משוריין, הדומה לכיפה או לגליל, המוצב על טנק צבאי, על ספינת מלחמה או על רכב משוריין.

הצָרִיחַ מציין גם כלי דמוי מגדל במשחק השחמט. צורתו נגזרה מהמבצרים המבוצרים של ימי הביניים.

קָדָם

"קָדָם" הוא הצד שלפנים; ההיפך מ-אחור. המילה קָדָם הופיעה במקרא: "הֵן קָדָם אֶהְיֶה וְאֵינְנִי וְאַחֲרֵי" (איוב כ"ג, 8). ומכאן המילים: קָדְמָה והתקדמות, המציינות פנייה לפנים, ההפך מנסיגה. קָדְמָה הוא החלק הקדמי במבנה.

היהודים נשאו פניהם מימי קָדָם אל עבר ירושלים. כל מי שרצה או רוצה לכוון עצמו, הסתכל ומסתכל קדימה, אל עבר השמש העולה, ומכאן קָדָם – מזרח. בספר בראשית ב', 14 אנו קוראים: "חֲדָקָל הוּא הַהֹלֵךְ קִדְמַת אֲשׁוּר" – כלומר: נהר חידקל זורם בצד המזרחי של אשור.

המילה קָדָם ומקבילתה מזרח מציינות את אחת מארבע רוחות השמים. במילה מזרח מסתתר השורש זר"ח, המרמז על צד זריחת השמש. כשאנו מתבוננים קדימה אל עבר השמש העולה נמצא צד ימין בדרום, ומכאן השם המקראי תימן לציון דרום.

ים המלח קרוי בזכריה י"ד, 8 – "ים הקדמוני", כלומר, ים שהוא במזרחה של הארץ. רוח קדים היא רוח מזרחית, שבאה מקָדָם. וכך גם בערבית. בלשון הערבית המילה שָׂרַק מציינת מזרח, ואילו המילה שָׂרַקְיָה משמעה רוח קדים, כלומר רוח מזרחית.

כנגד שני השמות העבריים מזרח וקָדָם אנו מוצאים בלשון הלטינית שני שמות: אורִיֶנט ו-לִבֶּנט. מקור השם אוריינט היא בשם הפועל הלטיני ORIRE שפירושו "לעלות", כי מצד זה השמש עולה. גם השם לִבֶּנט מקורו בשם הפועל הלטיני LEVARE שהוראתו "לעלות", לקום; מכאן לִבֶּנטִי – מזרחי, ו-לִבֶּנטִי – עולה בקנה אחד (מתוך: "מילה ברגע", 82).

מעניין לציין, כי הניב ימי קָדָם מתייחס לזמן עבר ואפילו עבר רחוק, משום שאנו יכולים "להתבונן" באותם הימים כפי שאנו יכולים להסתכל קדימה. לעומת זאת, המושג אחרית הימים מציין את הימים העתידיים, הנמצאים כאילו מאחור, במקום שאי אפשר לראותם.

קְדָרָה

"קְדָרָה" היא מילה שהגיעה מארמית – קְדָרָא; המילים בעברית וגם בארמית נגזרות מהשורש קד"ר, שמשמעו: להשחיר, להחשיך. כך, למשל כשאנו אומרים: השמיים קְדָרוּ – אנו מתכוונים לומר, שהשמים החשיכו. קְדָרָה נקראת כך, כי כאשר שופטים אותה על האש, היא משחירה מן הפיח. בישעיה נ', 3 אנו קוראים: "אֶלְבִּישׁ שָׁמַיִם קְדָרוֹת". כלומר, אכסה את השמים בעננים שחורים. מכאן באה המילה קְדָרוֹת לציין בהשאלה עצבות ומצב של דכדוך.

במקורות מצוי הניב: "הַשְּׁחִירוּ פָּנָיו כְּשׁוּלֵי הַקְדָרָה", כלומר – נגרמה לו בושה גדולה; הבלשן אברהם שטאל ציין, כי יש חוקרים הסבורים, שאֶהְלִי קְדָר, המוזכרים בשיר השירים א', 5, הם אוהלים של בדואים עשויים מצמר עזים שחורות. הצבע השחור ידוע כמושך חום.

על אדם שחרש מזימות רעות על אחרים ולקה במה שניסה להלקות אחרים אנו אומרים: "בקדירה שבישל בה נתבשל"; הניב לקוח מלשון חז"ל. בתלמוד בבלי, סוטה, י"א א' נאמר: "והיינו דא"ר אלעזר: דכתיב (שמות י"ח, י"א) כי בדבר אשר זדו עליהם – בקדירה שבישלו בה נתבשלו, מאי משמע דהאי 'זדו' לישנא דקדירה הוא? דכתיב (בראשית כ"ה, כ"ט) ויזד (= הכין נזיד) יעקב נזיד".

תחרות בלתי הוגנת בין שני אנשים או שני גופים קרויה: "שניים הבוחשים בקדירה אחת". במקביל מצוי גם הניב: "קדירה של שותפים". במקור הניב הוא חלק מפתגם ארמי: "קְדָרָא דְּבִי שְׁתָּפִי לא חמימא ולא קרירא" (עירובין ג, עמ' ב) = קדירה של שני שותפים אינה חמימה ואינה קרירה, כלומר עסק של שני שותפים מזמין מלכתחילה ניגודי אינטרסים; כל אחד "בוחש" בכיוון שלו, ולכן השותפות נדונה לכישלון.

קולמוס

לפני הכתיבה בנוצה, השתמשו בני האדם בקנה שמלקו את ראשו. בערבית **קֶלֶם** - قلم, שהיא שיכול אותיות של **מלך**- הקנה הקצוץ, משמעה – **עַט**. קֶלֶם הערבית ציינה את ה"עט" העתיק, שנוצר על ידי מליקת קצה של קנה עץ. "המילה הערבית חדרה ללשון היוונית העתיקה, וחזרה אלינו בלשון חז"ל בצורה **קֶלֶמוס/קולמוס**, שמקורה במילה היוונית **קֶלֶמוס-καλᾶμος**. מכאן גם השם **קֶלֶמֶר**, שפירושו קופסה לעטים; במקור – קופסה לקולמוסים.

בימינו רווחים לפחות שני צירופים הקשורים לקולמוס. הניב הראשון הוא "**פליטת קולמוס**", והוא בנוי בהקבלה לצירוף "**פליטת פה**". משמעותו, שיבוש של מילה שנעשה בלי משים, מתוך שגרת הכתיבה. הצירוף האחר הוא "**במשיכת קולמוס**", ופירושו, רישום של דבר מה בלי להרים את העט. (מתוך: "מילה ברגע", 468; "למה בעברית", 653).

קִיטָנָה

"קִיטָנָה" היא מקום מרגוע, בעיקר לילדים, בימי הקיץ. המילה נוצרה מן המילה הארמית: **קִיטָא**, שמשמעה **קִיץ**. המילה הארמית **קִיטָא**, ולמעשה, **קִיט**, היא המקבילה בארמית של המילה **קִיץ**, כאשר העיצור ט' (קולי) מחליף את העיצור צ' (אטום). ה-א' שבסוף המילה **קִיטָא** היא סימן היכר של מילה ארמית, והיא מקבילה בדרך כלל לה"א הידיעה בעברית. מעניין להשוות זוג נוסף של מילים, שבהן חל מעתק, כלומר מעבר או שינוי מ-צ' ל-ט': **צָבִי** בעברית לעומת **טַבְיָא** בארמית.

המילה הארמית **קִיט** הגיעה אף היא לעברית במשמעות של **קִיץ**. מכאן גם הפועל **קִיט** שמשמעו בילה, או נפש או גר בתקופת **הקִיץ**. **קִיטָן** הוא כינוי לנופש בקיץ. **קִיטָנוּת** היא מילה המציינת **נופש קיץ**. בימי הביניים נוצר ניב יפה: "שלהי קייטא קשים מקייטא", שפירושו – סוף הקיץ קשה מעצם הקיץ (בגלל החום).

לימים התרחבה משמעות המילה "קיטנה" למין קורס של ימים/שבועות או למין מחנה של כמה ימים, במהלך חופשת הקיץ (או הקיט בלשון הארמית). בקורס כזה לומדים, נופשים, או מבילים ילדים בגיל הגן ובית הספר; בימינו התרחבה משמעות המילה עוד יותר, והיא מציינת קורס/מחנה כזה שמתקיים **בכל** חופשת לימודים, לאו דווקא בקיץ: יש קיטנת חנוכה, ויש קיטנת פסח וכד', ויש קיטנות על פי נושאים: קיטנת ספורט, קיטנת בישול, קיטנת מדע בדיוני וכדומה.

קלגס

"קלגס" היא מילה, שמשמעה חייל, איש צבא. המילה חדרה ללשוננו מן הלשון הרומית. הרומאים נודעו כגדולי הלוחמים בהיסטוריה, וכל עשייתם נגעה בנושאי לחימה ותוצאותיה. בלשון הרומית העתיקה, המילה **CALIGA** באה לציין **נעל צבאית כבדה בעלת מסמרים**. מכאן, **CALIGATUS** היה מי שנעל נעל זו, כלומר – **חייל**. המילה **"קלגס"** חדרה אלינו בתקופת לשון חז"ל, ולכן היא גם מוזכרת במסכת סוטה ח', א': "אל תיראו מפני הגפת תריסין ושפעת הקלגסין".

בתולדות קיסרי רומי התפרסם קיסר, שמשל בין השנים 37-41 לספירה. הוא נודע בכינויו **"קליגולה"**, שפירושו **"נעל קטנה" (של חיילים)**. **קליגולה** היה בנם של הקיסר **גאיוס יוליוס גרמניקוס** ושל הקיסרית **אגריפינה**. אביו משל תקופה ארוכה, בין השנים 12-37 לספירה. אותו קליגולה זכה לשמו, כי התלווה כילד אל חיילי אביו, ואלה, שראו אותו צועד בנעליו הקטנות כינוהו, כאמור, **קליגולה = נעל קטנה** [של החיילים] (מתוך: "מילה ברגע", 525).

בספרות ובעיתונות מציינת המילה **קלגסים** כינוי שלילי לגדודי כובשים אכזריים.

קלפי

"קלפי" היא תיבה או קופסה שמשלשלים לתוכה פתק הצבעה בבחירות. המילה חדרה ללשוננו מן היוונית הקדומה, דרך לשון חכמים. המילה "קלפי" מקורה בלשון היוונית – KALPE, והיא נגזרה מצורת היסוד: KALPIS, שמשמעה: "כד למים"; לכן הגייתה הנכונה היא כמובן ב-P (פ דגושה), ובתנועת חיריק מלא (קלפי) או צירי (קלפי) בהברתה האחרונה. הברתה האחרונה מוטעמת (מתוך: מילה ברגע", 195).

בימי קדם שאבו המלכים את סמכותם מכוח הירושה. סמכות כזאת נותרה בכמה בתי מלוכה עד ימינו. ההיסטוריה גם יודעת לספר, כי מדי פעם בפעם, תופסים אנשי צבא את השלטון בכוח ומשתלטים על אומות שלמות.

אולם, במדינות דמוקרטיות, ויוון הקדומה הייתה ראשונה להן, בחר העם את מחוקקיו באמצעות בחירות. כאמור, ביוון הקדומה כינו בשם "קלפי" – כד, או תיבה, ולעתים קופסה, שהטילו בהם גורלות, או פתקים – לשם בחירה, או לשם החלטה חשובה.

באתונה העתיקה נבחרו כמעט כל בעלי המשרות החשובות על פי גורל. הגורל היה תנאי יסודי בדמוקרטיה היוונית. כאשר הצביעו על הצעות חוקים עשו זאת בהרמת ידיים, אך בהצבעות משפטיות, בעיקר בידי נפשות, הצביעו הצבעה חשאית. הכניסו לתוך כד (בלשונם: KALPIS) אבני חצץ שחורות או לבנות, לעתים קונכיות בצבעים שונים, ומאוחר יותר טמנו פתקים, שהיו תשתית לטכניקת הבחירות של ימינו. בעקבות ההשפעה של היוונים על היהודים בתקופת לשון חז"ל, אנו מוצאים את המילה קלפי בלשון המשנה. כך למשל: "טָרַף בְּקַלְפִּי וְהֵעֵלָה שְׁנֵי גּוֹרָלוֹת" (יומא ד', א').

מאז ועד היום קיים הניב "הלך לקלפי", ופירושו: הלך להצביע (ראה שם).

קפיצת נחשון

זהו ניב הלקוח מסיפור גבורה השזור בהיסטוריה שלנו. הקפיצה קרויה על שם נחשון בן עמינדב, נשיא שבט יהודה, המוזכר בספר במדבר א', 7. על פי המסופר במסכת סוטה ל"ז, א', קפץ נחשון וירד ראשון לתוך ים סוף בעת יציאת מצרים. בני ישראל, שעמדו משתאים לנוכח התופעה המדהימה של חרבה – מקום יבש, בתוך הים, חששו לצאת לדרך. נדרשה להם דוגמה אישית המלווה בכושר מנהיגות, ואת זאת קיבל על עצמו נחשון בן עמינדב.

מאז ומעולם, במסורת רבת הקרבות שלנו, שימשו המפקדים והמצביאים שלנו דוגמה אישית, והניב "קפיצת נחשון" הפך לכינוי לאומץ לב, לנועזות ולהיחלצות לפעולה.

שבִּלַת

"שבִּלַת" היא חלק צמח, המתאפיין בתפרחת בעלת ציר ארוך, שמשני צדדיו יושבים פרחים, ומבסיס כל אחד מהם יוצאת גְּלוּמָה (קִשְׁקֶשׁ); כאילו היו עשויים שבילים-שבילים. מכאן השם שִׁבְלַת. לצמחים רבים ממשפחת הדגניים, וביניהם חֶטָה ושעורה – יש שבִּלַת.

למילה שִׁבְלַת משמעות נוספת – מערבולת. בתנ"ך, בתהילים ס"ט, 3, נאמר: "בָּאתִי בְּמַעְמָקֵי מַיִם וְשִׁבְלַת שְׁטָפְתִּי". מערבולת כזאת נקראה כך, אולי מן השורש שב"ל (שפירושו: לנוע לאורך, כמו לאורך שביל), ואולי על שום הסתעפויות זרם המים, כמרכיבי השיבולת.

אך עוד קודם לכן מביא המקרא סיפור דרמטי, שאולי אין לו אח ורע בתולדות האנושות, הממחיש עד כמה הלשון עלולה להסגיר ולגרום למוות:

בספר שופטים י"ב, 1-6, מסופר, כי בני אפרים הגאים התאספו ועברו את הירדן בדרכם צפונה אל מצפה גלעד, מקום מושבו של יפתח. אנשי אפרים שאפו להתנשא על כל יתר השבטים, והם התקנאו ביפתח, שיצא להילחם בבני עמון, וכעסו על שלא שיתף אותם במלחמתו נגד העמונים. לזעמם הוסיפו איום, כי ישרפו את ביתו עליו. יפתח השיב להם, כי מלחמה קשה הייתה בינו לבין בני עמון, ולפני המלחמה האחרונה הוא דווקא קרא לאפרתים – אך הם לא באו לעזרתו; לכן יצא להילחם בהם בלעדיהם.

התנ"ך מספר, כי יפתח לא הסתפק בדבריו אלה, אלא שלח את צבאו להילחם בבני אפרים, שאיימו עליו; כמדינאי נבון, מצא הזדמנות לומר להם דברים קשים גם על שנהגו ללעוג לגלעדים: אתם פליטי אפרים, משום שבימי הלחץ של העמונים נמלטתם מארצכם וישבתם כפליטים בתוך אפרים ומנשה.

על רקע זה גדלה שנאתם של בני גלעד לבני אפרים. אנשי גלעד, בראשותו של יפתח, השתלטו על מעברות הירדן, כדי שלא יוכלו בני אפרים לעבור את הירדן. כשבאו בני אפרים הנמלטים אל נחלתם מפני חרב הגלעדים – אל מעברות הירדן, פנו אל שומרי הגשרים, כדי שיתנו להם לעבור את הירדן. השומרים, אנשי גלעד, השיבו בשאלה: האפרתי אתה? וכשבני אפרים הכחישו את מוצאם השבטי, כדי שיאפשרו להם לעבור נתבקשו לומר את המילה שִׁבְלַת, שמשמעה מערבולת, משום שעמדו בפני זרם מי הירדן.

מסופר על בני שבט גלעד, שהשתמשו במילה שִׁבְלַת כמילה, שבאמצעותה יוכלו לזהות את בני אפרים, שלא יכלו להגות את ה-ש של שִׁבְלַת והגו במקומה ס' (כך שהמילה נשמעה כמו "סיבולת"). כפי שמסופר בסיפור המקראי, שחטו חייליו של יפתח 42,000 איש מקרב בני אפרים, שהגייתם הסגירה את מוצאם השבטי. על כך כבר אמר החכם בספר משלי: "מִן הַמֵּת וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן" (משלי י"ח, 21).

המילה "שיבולת" חדרה למילון הלשון האנגלית, כ-SHIBBOLETH, במשמעות של "סיסמה" בעקבות הסיפור המקראי שבו המילה "שיבולת" הכשילה את בני אפרים שלא ידעו להגותה, בדיוק כמו שזר או אויב אינו יודע את הסיסמה שהוא מתבקש לומר בגבול או בכניסה למתחם מוגן. ולסיום, שני המובנים של "שיבולת" יצרו את הפתגם היפה: "הטובע בשיבולת נאחז בשיבולת" – מי שנתון בצרה אינו בוחל בכל אמצעי הצלה ונאחז אפילו בקלוש שבהם. (מתוך: "למה בעברית", 728).

שְׁדָרוֹת

"שְׁדָרוֹת" הוא כינוי לרחוב, שיש בו עצים **סְדוּרִים** משני צדדים, ולכן יש לבטא את המילה **שְׁדָרוֹת** ב-ש' שמאלית, בניגוד לאופן שבו המילה נאמרת בפי רוב הציבור. הסיבה לכך נעוצה בעובדה, כי בעברית הכתובה היום אין סימני ניקוד. אין כמובן **לשְׁדָרוֹת** או **לשְׁדָרָה** כל קשר למילה **שְׁדָרָה**, שבצירוף "עמוד שְׁדָרָה" או "חוט שְׁדָרָה".

המילה שְׁדָרוֹת גזורה מן השורש ש-ד-ר. הקרוב פונטית ומשמעותית לשורש ס-ד-ר; והמילה מציינת רחוב שיש בו שורה אחת או שתי שורות מקבילות של עצים נטועים במרחקים מוסדרים ושווים. יש גם מבנים בעלי שדרות עמודים. בהשאלה מדברים גם על שדרות חברתיות, כלומר על מעמדות שונים של בני העם. הרחוב הוא אפוא דרך ללא עצים והשְׁדָרָה הקרויה בצרפתית BOULEVARD היא דרך רחבה יותר המכילה תמיד עצים.

מעשה במורה ללשון שגר ברחוב שדרות רוטשילד בתל אביב. בהכירו את העברית הקלוקלת שבפי רוב הציבור כבר חדל להעיר למי שאמר **שְׁדָרוֹת** במקום **שְׁדָרוֹת**. בבוקר אחד חלף על פניו נער ששאל: "סליחה, פה זה שְׁדָרוֹת רוטשילד?" המורה, שעמד נפעם מול הנער, ענה לו ומיהר לשאול: "מנין אתה?" והתשובה המיידית הייתה: "אני מבאר סבע"...

שִׁלְכָת

"שִׁלְכָת" היא מצב של נשירת העלים בתקופת הסתו, לקראת החורף. שִׁלְכָת היא גם מצב, שבו נמצא העץ, כשהוא משיר את עליו. השִׁלְכָת קרויה כך, כי העץ מְשַׁלֵּךְ את עליו לקראת מחזור חדש של לבלוב, של פריחה ושל והתחדשות. השלכת קרויה באנגלית FALL, מילה שמשמעה "נפילה" (של עלים).

המילה שִׁלְכָת מציינת בהשאלה מצב של **בדידות**. זהו הרעיון בשורות השיר הראשונות שהלחין וכתב עמיר בן עיון: "עצרי עכשיו, עצרי מלכת / לא, אל תלכי, אני עוד לא מוכן / להתעורר כשאת אינך לידי / עכשיו זו שלכת..."

המילה שלכת מוזכרת כבר במקרא: "כָּאֵלֶּה וְכָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּשִׁלְכָת" (ישעיה, ו 13). ביום א של ראש השנה נהוג לאחר תפילת מנחה ללכת לשפת הים או לגדת הנהר או לחלופין לבאר מים, ולומר את הפסוק מספר מיכה: "וְתִשְׁלֹךְ בְּמַצְלוֹת יָם כָּל חַטָּאתָם". המשפט נאמר תוך ניעור דש הבגד ואגב פעולה זו יש להשליך כל פסולת שדבקה בו או נותרה עליו. זהו מעשה סמלי שבו מבקש היהודי להתנער מן החטאים ולהביע כוונה לשוב בתשובה שלמה. יהושע שטיינברג, עמד ב"מלון התנך" על הקשר הפונטי והמשמעותי שבין השורש ש-ל-כ ובין השורש ש-ל-ח. בהקשר זה הזכיר את המשפט: "וַיִּשְׁלַח אֶת יִרְמְיָהוּ בְּחֶבְלִים" (ירמיה ל"ה, 6), והוסיף כי שלח נבדל משלך רק במתינות ההושטה (של חפץ או אדם) כלפי הארץ.

שְׁעִיר לְעֶזְאֵל

זהו ניב שהוא כינוי למי שמשמש קורבן לחטאי אחרים, למרות היותו חף מפשע; כינוי למי שמואשם בכישלונותיהם של אחרים, במחדליהם וכד' אף על פי שאינו אשם (על פי מילון רב-מילים).

בתקופת בית המקדש, הכוהן הגדול נטל שני שְׁעִירֵי עֶזִים, על פי סדר העבודה, המתואר בספר ויקרא, פרק ט"ז. הוא הטיל על שני העֶזִים גורלות, אחד מהם הוקרב לה', והשני נשלח מאוחר יותר לעזאזל, שהוא שם או תיאור של מקום, על פי הכתוב: "וְהַשְׁעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגּוֹרֵל יַעֲמִד לְפָנַי ה' לְכַפֵּר עָלָיו לְשַׁלַּח אוֹתוֹ לְעֶזְאֵל הַמִּדְבָּרָה" (ויקרא ט"ז, 10). מכאן צמח בהשאלה הניב "שְׁעִיר לְעֶזְאֵל". מנהג זה של עבודת הכוהן הגדול ושילוח השְׁעִיר לְעֶזְאֵל הופסק לאחר חורבן הבית השני. שילוח השְׁעִיר לְעֶזְאֵל, אל "ארץ גְּזֵרָה", היה מעשה שרווח בימיו של הכהן הגדול, כשבית המקדש היה קיים. המעשה שימש סמל לטיהור העם ולכפרה על חטאותיו, והוא הופסק, כאמור, לאחר חורבן הבית השני.

פירושים שונים ניתנו לגיזרון המילה **עֶזְאֵל**, נזכיר כאן את השניים הבולטים שבהם. על פי הראשון: **עזאזל** הוא צירוף של המילים עֶז + אֵזל, כלומר ה-**שְׁעִיר (העז)** – ש"איש עָתִי" (האיש שנבחר יום קודם לכן להוליכו למדבר) השליך אותו, ואז הוא – אֵזל מארץ החיים, לאחר שהאיש העָתִי הטילו לתהום.

לפי הפירוש שני, פירושו של רש"י, המילה **עֶזְאֵל** מציינת הר עֶז וקשה, צוק גבוה, וזה מתקשר לנאמר, שהשְׁעִיר נשלח אל ארץ גזרה, כלומר – ארץ משוננת, המשופעת בגזירי סלעים ובצוקים, במדבר יהודה. (מתוך: "מילה ברגע", 176; "למה בעברית", 543).

שְׁקֵעָה שְׁמִשׁוֹ

זהו ניב שנאמר על מי שירד מגדולתו. השמש מסמלת את האור והזוהר; אנו נוהגים לומר על אומן או על כל ידוען אחר, שהוא "בתקופת הזוהר" שלו, כשהוא נמצא בשיא הצלחתו. אך קשה לזהור כל הזמן. אפילו השמש, שהיא מקור האור והאנרגיות, שוקעת בסופו של יום.

בספר קהלת א, 5 נאמר: "זָרַח הַשֶּׁמֶשׁ וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ"; כאן מופיעה המילה **שֶׁמֶשׁ** בלשון זכר בניגוד לשימוש בה בלשון נקבה בימינו. המילה "בָּא" פירושה - שקע. על פסוק זה מלמדנו המדרש, שהיה קיים מדוֹרֵי דורות סדר אלוהי להנהגתנו כאומה. על פי סדר זה כשמסיים מנהיג ותיק את תפקידו ואת שירותו לעם, כלומר כאשר שוקעת שמשו, זורחת שמשו של מי שנועד להחליפו בתפקידו. וכך אנו מוצאים דוגמה לעניין זה בלשון חז"ל: "עד שלא שקעה שמשו של משה לא זרחה שמשו של יהושע" (בראשית רבה, נ"ח, ב'). מכאן הגיע הניב למילוננו.

שִׁקְתָּ שְׁבוּרָה

"שִׁקְתָּ" היא כלי קעור וארוך עשוי אבן או עץ, שנועד להשקות את הבהמות. המילה מוזכרת במקרא: "וַתַּעַר כְּדָה אֶל הַשִּׁקְתָּ וַתַּרְץ עוֹד אֶל הַבָּאָר לְשָׂאֵב וַתִּשָּׂאֵב לְכָל גְּמְלִיו" (בראשית כ"ד, 20). המילה **שִׁקְתָּ** נגזרה מן השורש שק"ה, כמו המילים: מִשְׁקָה, הַשְׁקִיָּה, שְׁקִי. השוקת השבורה אינה יכולה להכיל את המים שהיו בה.

הצירוף "**שִׁקְתָּ שְׁבוּרָה**" מציין מצב גרוע, מצב של חוסר אונים, שאינו מותיר מקום לתקווה. הניב "עמד בפני שוקת שבורה" מתקשר, על פי הסברו של המילונאי אבן שושן, לסיפור על הדייג העני, החסר כול, שביום מן הימים העלה בחכתו דג זהב. הדג הבטיח לדייג למלא את משאלותיו אם הוא ישחרר אותו לים. אז רץ הדייג לביתו והדג מילא אחר משאלות אשתו עד שהגזימה בדרישותיה, ובעקבות זאת חזר הדייג לעוניו המרוד, וניצב שוב בפני שוקת שבורה.

המילה שִׁקְתָּ נמנית מבחינה לשונית עם קבוצת השמות הסגוליים, אלה הם שמות בני שתי הברות, רובם בעלי סגול (ומכאן שמם), ובכולם ההטעמה מלעיל (בהרה שלפני אחרונה); כאלה הם השמות בָּגֶד, גֶּשֶׁם, צֶרֶךְ וכן שִׁקְתָּ וגם צֶמֶת (יש להקפיד לומר כהלכה: צֶמֶת סוּאן).

תְּכוּנָה

"תְּכוּנָה" היא מילה בעלת כמה משמעויות. המשמעות הרווחת והמוכרת לנו ביותר היא "קו אופי", טיב או איכות, למשל: תכונות האדם, תכונות המבנה. בתנ"ך היא מופיעה במשמעות "תוכנית" ו"מתכונת", ככתוב ביחזקאל מ"ג, 11: "צוֹרֵת הַבַּיִת וְתִכּוֹנֹתָּ מוֹצָאֶיּוֹ וּמוֹבְאָיו". ארבע המילים: תוכן, תוכנית, מתכונת ותְּכוּנָה נגזרו מאותו השורש: ת-כ-נ.

חשוב לציין, כי משמעות נוספת למילה **תְּכוּנָה** נובעת ממעשׂי בורא עולם, הבאים לידי ביטוי במשפט: "וְשָׁמַיִם בְּצֹרֶת תִּכְנֶן" (ישעיה מ, 12) מן הפועל **תִּכְנֶן** נוצרה בלשון ימי הביניים המילה **תְּכוּנָה**, שהוראתה אסטרונומיה, חקר הכוכבים. שם המקצוע "**תוֹכֵן**" פירושו "רואה בכוכבים", אסטרונום.

ולבסוף, למילה **תְּכוּנָה** יש גם הוראה של הכנה או פעילות מכינה ומוגברת לקראת אירוע כלשהו, למשל תכונה לקראת מסיבה. כאן למילה **תְּכוּנָה** ולמילה **הכנה** שורש אחר: כ-ו-נ.

מן השורש כ-ו-נ נוצר בפועל הפועל –כֹּוֹנֵן שהוראתו: ייסד, הקים.

תַּסְכִּית

"תַּסְכִּית" הוא יצירה ספרותית, או מחזה, בעלי אופי דרמטי, שעובדו לשם שידור ברדיו ונועדו לשמיעת המאזינים.

המילה נוצרה מן השורש סכ"ת, הקרוב לשורש העברי שק"ט, והוא גם בעל קרבה מבחינת הצליל ומבחינת המשמעות לשורש שת"ק. בערבית מצוי הפועל סַכַּת, שמשמעו **"שַׁתֵּק"**. לרבים מאתנו מוכר הפועל הערבי בצורת הציווי: **אַסְכַּת**, שחדר לסלנג שלנו במשמעות של הציווי "שַׁתֵּק!" מהשורש סכ"ת. נוצר הפועל הַסְכִּית, שהוראתו **"החריש"** כדי להקשיב, ככתוב בדברים כ"ז, 9: **"הַסְכֵּת וְשִׁמַּע יִשְׂרָאֵל"**.

המילה **תַּסְכִּית** היא במין זכר; מאחר שה-ת' בסוף מילה זו היא ת' שורשית, ולא ת' שמציינת שם עצם בנקבה, כמו במילים תגלית (גל"ה), תדמית (דמ"ה), תפנית (פנ"ה), תרמית (רמה), וכיו"ב. לכן נאמר כהלכה: תסכית מעניין, תסכית משעמם.

עם הזמן נעלמה המשמעות הבסיסית של **לשתוק** כדי להקשיב, והפועל הַסְכִּית בא במשמעות של הקשיב, שמע. (מתוך: "עוד מילה ברגע", 182; "למה בעברית", 773).

תפוז

"תפוז" הוא פרי הדר, שאת שמו טבע הלשונאי יצחק אבינרי.

מאז ראשית ההתיישבות בארץ, בראשית המאה ה-20, היה מוכר בארץ הפרי "תפוז מזהב" או "תפוז זהב" (שהוא הפרי המוכר כיום כתפוז), במקביל לשמו של אחיו הצומח באדמה, שנקרא "תפוז אדמה". בשנת תרצ"ו (1932) הציע איש הלשון יצחק אבינרי את השם המולחם "תפוז". המגמה של קיצור שתי מילים למילה אחת החלה כבר אז להיות מועדפת, והיום מועשרת העברית כמעט מדי יום ביומו במילים, שכל אחת מהן היא הרכב של שתי מילים. כך למשל נוצרה המילה רֶכְכָּל כהלחם של רֶכְכָּת+כָּכָל ; ולאחר שהומצאה המילה תפוז נוצר פרי אחר במעבדות החקלאיות של ישראל, והוא קרוי תפוזינה, מילה שיש בה הרכב של שלוש מילים: תפוז+זהב+קלמנטינה. אבינרי, ממציא המילה "תפוז" הבהיר, שהיא עצמה נוסקריקון (כתיבה בראשי תיבות, בלטינית – NOTARIUM – כתיבה מהירה) מחד גיסא, והיא גם שם עצם חדש, מאידך גיסא; שם, שבלי ה-'ת' התחילית מותיר את האותיות של המילה פֹּז, והרי פז הוא זהב. החידוש זכה להצלחה מסחררת, אף על פי שהבלשנים לא אהבו אותו.

בעקבות המצאת השם תפוז יצר משוררנו הלאומי, פעלולן הלשון, חיים נחמן ביאליק, את שם הצבע תִּפְּז – מן המילה תפוז. שם הצבע תִּפְּז בא במשקל הצבעים קֹטֹל, כמו יתר הצבעים: יֶרֶק, צָהָב, אָדָם, כָּתָם, כָּחַל, סָגֹל וכו'.

גם בלשון האנגלית מציינת המילה ORANGE את התפוז וגם את הצבע הכתום האופייני לו. למעשה המילה האנגלית הושאלה מן הצרפתית העתיקה, או מן הספרדית NARANJA. חשוב לציין, כי אין כלל קשר בוטאני בין תפוז עץ, בין תפוז אדמה ובין תפוז זהב (תפוז). הרי התפוז הוא פרי הדר, התפוז הוא נשיר וקרוב לאגס ולאפרסק, ואילו תפוז האדמה הוא פקעת. קרבה דומה יש גם בלשון הצרפתית שבה התפוז קרוי POMME; תפוז האדמה קרוי POMME DE TERRE ובלשון ימי הביניים קראו לתפוז POMME DE ORANGE. בנאות המדבר של עמק הערבה וגם בבקעת הירדן גדל תפוז סדום שפירותיו נפוחים כתפוז ואוי למי שטועם אותם.

תשובה לקונית

זהו ניב, שמשמעו תשובה קצרה, עניינית ותמציתית. שם התואר "לקונית" קשור למקום בשם לקוניה – LAKONIA, שהתפרסם בתרבות יוון הקדומה. אנשיו נודעו בדרך דיבורם הקצר והמדויק, כפי שנראה בהמשך.

לקוניה היה שם נוסף לספרטה שביוון. למעשה, זה היה שם קדום יותר, לחבל ארץ ביוון, בדרום הפלופונסוס. בראשית ההתנחלות הדורית באזור היו כאן חמישה כפרים, שאוחדו מאוחר יותר למה שכונה ספרטה. אירוע זה התרחש במאה השמינית לפני הספירה.

תושבי ספרטה אומנו מתקופת ילדותם להיות חיילים טובים, ולכן כל מרכיב בחינוכם מטרתו הייתה לעשותם לוחמים ממושמעים בצורה מושלמת; הם נודעו מאז ומעולם כגלויי לב והחלטיים, הממעיטים בדיבור ומרבים במעשה. בהקשר זה התפרסם סיפור נודע על אויב, שאיים בדיבורי מלחמה על הספרטנים, ושלח אולטימטום, שבו הודיע, כי אם יפלוש לחבל לקוניה, הוא ימחה אותה מעל האדמה. תשובת הספרטנים הייתה במילה אחת: "אם...".